T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN FELSEFESİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇAĞDAŞ DİN FELSEFESİ PROBLEMİ OLARAK YENİ ATEİZM, SAM HARRIS ÖRNEĞİ

Nazmiye YAĞCI
2501170167

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU

İSTANBUL - 2021

ÖZ

ÇAĞDAŞ DİN FELSEFESİ PROBLEMİ OLARAK YENİ ATEİZM, SAM HARRIS ÖRNEĞİ

NAZMİYE YAĞCI

Bu tez, yeni ateizmin ve onun önde gelen temsilcilerinden Sam Harris'in ele alındığı bir çalışmadır. Özellikle 11 Eylül 2001'den sonra gelişen bu oluşumun ateist eğilimler içindeki yerinden, kavramsal yönüne kadar ele almaya çalıştık. Yeni ateizm, Batı'da geniş anlamda din düşmanlığını, özelde ise İslam düşmanlığını dile getirmektedir. Din ile bilimin kesinlikle bağdaşmadığı iddiasını taşır. İnançlı bir insanın doktor olmasını dahi inancıyla tutarsız bulur. Bu bağlamda, dünyadaki ve Türkiye'deki yeni ateistlerin görüşlerini hem felsefî açıdan inceledik, hem de onların dinle mücadelelerinde toplumda bilimciliğin, seküler ve ateist yaşam tarzının yaygınlaşması çabalarını kurumsal faaliyetleri ile tezimize dahil ettik. Yeni Ateizmin Dört Atlısı olarak ünlenen dört isimden biri olan Sam Harris'i, eserleri, yöntemi ve felsefî açıdan değerlendirilebilecek eleştiri ve önerileriyle tahlil ettik. Yeni ateistlerin katı akılcı, toplumun manevî ihtiyaçlarını göz ardı eden ve gerçekçilikten uzak yaklaşımlarına yönelik, Sam Harris'in ahlâk ve maneviyat hakkındaki görüşlerini ele aldık. Nihai olarak, karşıt görüşteki ateist ve teist isimlerin yeni ateizme yönelik eleştirilerine de tezimizde yer verdik.

Anahtar kelimeler: din felsefesi, yeni ateizm, inançsızlık, Sam Harris, nörobilim, ahlâk, maneviyat, meditasyon, özgür irade.

ABSTRACT

NEW ATHEISM AS A PROBLEM OF CONTEMPORARY PHILOSOPHY OF RELIGION, CASE OF SAM HARRIS

NAZMİYE YAĞCI

This thesis is a study that deals with the new atheism and one of its leading representatives, Sam Harris. I tried to deal with its formation, which developed especially after Seeptember 11, 2001, from its place in atheist tendencies to its conceptual aspect. The new atheism expresses the hostility of religion in a broad sense in the West, and the hostility of Islam in particular. The new atheists claim that religion and science are absolutely incompatible. They even find it inconsistent for a believer to become a medical doctor. In this context I examined the new atheists in the world and Turkey, from a philosophical point of view. In addition, I included their struggles with religion, their efforts to spread scientism, secular and atheistic life style in society along with their institutional activities. I focused on Sam Harris, one of the famous Four Horsemen of New Atheism, on his works, methods, and criticism and suggestions that can be evaluated from a philosophical point of view. I discussed Sam Harris's views on morality and spirituality towards the new atheists' strictly rational, disregarding and unrealistic approaches to the spiritual needs of society. Finally, I have also included the criticisms of the opposing atheists and theists towards the new atheism.

Keywords: philosophy of religion, new atheism, disbelief, Sam Harris, neuroscience, morality, spiritualism, meditation, free will.

ÖNSÖZ

Çağı bütüncül olarak okuduğumuzda, son yirmi yıl içinde insanların küresel çapta çok daha kolay ve hızlı iletişim kurduğu gözden kaçmayacaktır. Tüm dünya insanları olarak, 2019'da tanımlanan ve 2020'de gün geçtikçe tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgınında, sosyal mesafe kuralı gereği insanların yalnızlaştığı, ancak buna karşın, bireysel olarak ürettiğini tüm dünyayla paylaşabildiği küresel bir ağ içinde olduğumuzun daha çok farkına vardık.

Sürekli gelişen, yeniden kurulan, kullanıcıların topluluk oluşturmasına, sınır tanımadan hızlı fikir alışverişi, paylaşım ve yorum yapmasına, yani kullanıcıların sadece okuyan değil, okur-yazar ve içerik üreten bireyler olmasına imkan veren Web 2.0 artık yeni sanal dünyamızdır. Bu sistemin içinde düşünceler değişmekte, gelişmekte, bazen yıkıcı ve bazen de bir fayda üzerine birleştirici olabilmektedir.

Biz de tez konumuz olarak bu yenilikten en çok fayda sağlayan iki farklı gruptan yeni ateizmi seçtik. Yeni medyadaki yeniliklerden menfaat elde eden bir diğer grup ise tezimizin doğrudan konusu olmayan, ancak dünyayı saran ağ vasıtasıyla örgütlerine genç bireylerden İslam adını kullanarak üye toplayan marjinal gruplardır. Bunlar, dünya müslümanları içerisinde oransal olarak en az yer tutanı, hatta antipati toplayanı olsalar da, Batı medyasında tüm İslam'ın temsilcileriymiş gibi tanıtılan, ayrılıkçı ve şiddet yanlısı gruplardır.

Konu edindiğimiz isim, karşı tezlerini bu marjinal gruplarla temellendiren, Dünya barışı için, New York'lu çizgi film karakterleri dört ninja kaplumbağa kadar bile etkili bir önerisi olmayan, yeni ateistlerden dördüncüsü olan Sam Harris'dir. Harris, seküler ve naturalist dünya görüşünü, dünyanın tek merkezden yönetimini savunmaya

götürecek kadar aşırılıkçı ateist bir isimdir.

Türkiye'de son yıllarda, anlam arayışı içindeki bireylerin sosyal medya platformlarından yükselen tartışmalarının, geleneksel medyaya ve eğitim çevrelerine yansıması, gelenek dışı farklı dünya görüşlerini tanıma ve anlama gereğini doğurmuştur. Tez konumuzun ahlâkı, özgür iradeyi, maneviyatı, kötülük problemini, dine itirazı, yeni yaşam felsefelerini kapsaması nedeniyle bu konular da önem arzetmektedir.

Tezimizde, bizi din felsefesi açısından tutarlı bir yol haritası izlemeye dair en çok zorlayan kısım, ele aldığımız yeni ateizm temsilcilerinin homojen bir profil sunmamaları ve Harris'in ele aldığı sorunların içinden felsefî konuları ayrıştırmak olmuştur. Harris'in ele aldığı konuları politika da dahil olmak üzere, dinler tarihi, temel İslam ilimleri, psikoloji, biyoloji, nörobilim, narkotik, kriminoloji, tarih ve elbette felsefe disiplinleri altında ayrı ayrı tahlil etmek mümkündür.

Tezimizin ilk bölümünde problemimizi, yeni ateizmin ateizm tarihçesi içindeki yerinden başlayarak dünyada ve Türkiye'de temsil eden kurumlar ölçeğinde ele aldık. İkinci bölümde Sam Harris'i tanıdıktan sonra eserlerine değinip, üçüncü bölümde din felsefesi ile ilgili argümanlarını değerlendirip, kendisine karşı sunulan teist ve ateist görüşlere yer verdik. Ekte, okuyucuya rehberlik etmesini umduğumuz, ateist perspektifleri sınıflandırdığımız bir şema önerisi tasarladık.

Bu konuyu seçmemde rehberlik eden, danışmanlığı esnasında bilgi, anlayış ve deneyimlerini aktarıp yol gösteren hocam Prof. Dr. Aydın Topaloğlu'na şükranlarımı sunarım. Ayrıca, din felsefesine ilgi duymamı sağlayan ve daima destekleyen hocam Prof. Dr. Recep Alpyağıl'a teşekkürlerimi sunarım. Değerli fikir ve katkıları sebebiyle Doç. Dr. Chryssi Sidiropoulou ve Doç. Dr. Muharrem Hafız hocalarıma çok teşekkür ederim. Her sorumu içtenlikle yanıtlayan Dr. Elif Tokay ve Dr. Zeynep M. Kot Tan'a teşekkür ederim. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü çalışanlarına da

yüksek lisans sürecim boyunca tüm rehberlikleri için müteşekkirim.

Lisans üstü sürecimin başında hayattalar iken her zaman dua ve desteklerini aldığım, merhum anne ve babama minnet, şükran ve özlem doluyum. Kitaplıklarını ve zamanlarını sunan dostlarım Sermin Sezer, Ayşe Kumru, Ayşe Yılmaz, Huriye Abaydın ve Nuran Çınar'a teşekkür ederim.

Çepeçevre kuşatan yıldızlı göğün, Mavi Gezegenimizin, yaşam hücrelerimizdeki atomun, inanan ve inanmayan tüm insanların, keşfettiğimiz ve henüz bilemediğimiz tüm âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamdolsun.

Nazmiye Yağcı

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SAM HARRIS'İN DİN ELEŞTİRİSİ VE YENİ ATEİZME YÖNELİK ELEŞTİRİLER

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
A.y.	: Aynı yer
b.	: born
bs.	: Basım
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DTM	: Dünya Ticaret Merkezi (İkiz Kuleler, New York)
FFRF	: Free From Religion Foundation
fMRI	: Fonksiyonel Manyetik Rezonans Görüntüleme
Hz.	: Hazreti
MDMA	: 3,4-metilendioksi-N-metilanfetamin, yasal olmayan uyarıcı (Ekstazi)
ö.	: ölümü
PEN	: IntPoets Essayists Novelists
Rev.	: Revize
s.	: Sayfa
S.	: Sayı

SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
t.y.	: Tarih yok
TKP	: Türkiye Komünist Partisi
tsh.	: Tashih
UCLA	: University of California
vb.	: ve benzeri
Y.	: Yıl
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

A. Tezin Konusu ve Kapsamı

Aydınlanma sonrasında Batılı düşünürlerin toplumu yöneten ekonomik ve siyasal güçleri, bu çerçevede dini ve din kurumlarını tartışma konusu etmesiyle birçok modern düşünce okulunun nüvesinin atıldığı bilinmektedir. Düşünce tarihi boyunca din ve inanç başta gelen tartışma konularından olmakla birlikte, özellikle bu dönemde ve sonrasında konuyla ilgili tartışmalar zirveye çıkmıştır. Aydınlanma sonrası alevlenen bu ortamda kendini daha cesurca ifade etme gücü bulan düşüncelerden biri de din ve Tanrı olgusuna yaklaşımın türlerinden olan deizm, agnostisizm ve ateizmdir.

Orta Çağ'da kilise otoritesine aykırı davrandığına karar verilen kişiler sapkın *(heretic)* ve ateist olarak nitelendirilirken, modern dönemde ateizm Tanrıtanımazlığın, inançsızlığın, bazı kesimler için de özgürce düşünerek var olabilmenin ifadesi olmuştur. Ateizm etrafında dolaşan bir paradigmanın varlığı antik dönem metinlerinden beri bilinmekteyse de tarifi herhangi bir dini, fikrî eğilimi ve belirli bir düşünce okulunu tanımlamak kadar kolay değildir. Kendi içinde homojen olmayan bir tutumlar bütünü olması, ateizmin anlaşılabilmesi çabasında elverişsiz bir durum gibi görünmektedir. Nasıl ki din genel bir olgunun ifadesi ise ateizm de bu şekilde genel bir ifadedir yani kısaca, tanrıtanımazlıktır. Bununla birlikte Budizm gibi tanrıtanımaz inanç sistemlerini de göz önünde bulundurmak gerektiğinden, bu ifade de yeterli görünmemektedir. Ne var ki, dinsizlik ifadesi de ateizmin manasını tam olarak karşılamamaktadır. Çünkü bir Tanrının varlığını kabul edip itikad sistemlerinin hiçbirini kabul etmeyen, kurumsal din karşıtı bir felsefî görüş de vardır ki, bu da deizmdir.

1. Problemin Ortaya Konuşu

Bazı olgu ve kavramların tanımını yapmak için dönem dönem üzerlerinde

yeniden düşünme gereği duymaktayız. Çünkü çağın paradigmasına göre bir kavramın kapsadıkları, dışladıkları ve algılanış biçimi kaçınılmaz olarak değişince, kavram yeniden yorumlanmak durumundadır. Bilim insanlarının kendi kurguladıkları deneysel koşullar altında gözlemledikleri nesnenin ve hatta doğanın yakın geleceğine dair söyleyebilecekleri bile tahminden ibaret kalmaktadır. Şu durumda, sürekli gelişim ve değişim içindeki insanın düşünce, sanat ve manevî dünyasına ait olan felsefeden, bilimden ve dinden söz açıldığında da öncelikle "Hangi felsefî anlayış? Hangi bilimsel bakış? Nasıl bir din yorumu?" gibi sorulara cevap vererek söze başlamamız pek tabiidir. Ateizm konusu ülkemizde sıklıkla sosyoloji ve psikoloji sahalarında incelenmekteyse de, özünde en geniş anlamıyla ateistlerin ele aldığı inançla ilgili konular nedeniyle, dahası ateizmin bir inançsızlık olması sebebiyle din felsefesinde incelenmesine gerek duyulmuştur.

Ele aldığımız konu din felsefesi kapsamında değerlendireceğimiz, teizme karşı 2000'li yılların başından itibaren katı akılcı ve naturalist tutumuyla kendini gösteren ateistik bir yaklaşımdır. Nüveleri daha geçmişte atılmış olsa da, yöntem olarak bilimsel bulgulardan destek alarak argüman üreten bilimsel ateizmin bu çağdaş yorumu, belki ateizm içinde yeni bir kavram olan veya belki de yeniden ele alınıp klasik ateizmin şemsiyesi altına yerleştirilmesi yeterli olan, yeni ateizmdir.

Yeni ateizm, geleneksel şekliyle basılı bir literatür oluşturmakla birlikte, değişen dünyanın tüm imkânları vasıtasıyla internetin yaygın gücünü kullanarak, dine dair tüm argümanlarını son derece tepkisel, provokatif ve iğneleyici *(sarcastic)* bir üslupla savunmaktadır. Bu yolla ulaştığı, çoğunluğunu sorgulama ve arayış içindeki gençlerin oluşturduğu belli bir kesimde oldukça ilgi görmektedir. Yeni ateizmi, son yıllardaki bu dikkat çekici yükselişi nedeniyle, felsefî sorulara verdiği cevaplar bağlamında din felsefesi problemi olarak ele almaya değer bulduk. Günümüz dünyasını şekillendirmeye çalışan bu yeni düşünüş biçimini teorik ve pratik yönleriyle tahlil etmeyi hedefledik.

2. Tezin Amacı ve Önemi

Tezimizin temel amacını şu sorular ekseninde belirlemek mümkündür:

Yeni ateizmin klasik ateizmden farkı nedir? Yeni ateizm politik bir tepki midir, felsefî bir düşünce midir? Yeni ateizm yaygınlık kazanmış bir görüş müdür yoksa marjinal midir? Bilimsel gelişmeler ışığında dine ve ahlâka bakışı nasıldır? Yeni ateizm nörobilim ile felsefe ilişkisini nasıl kurmuştur? Yeni ateizmin sorularının çağdaş din felsefesi içindeki yeri nedir? Yeni ateizmin dinin geleceği, bireyin manevî mutluluğu ve dünya barışı hakkındaki nihai hedefi nedir?

Sosyal medya vasıtasıyla dünyayı etkileyen olumlu veya olumsuz birçok hareket içinde yer alan yeni ateizm, kötülük problemi, özgür irade, yaratılış, evrim gibi sıcak din felsefesi problemlerini, modern bilimin olanak ve araçlarıyla desteklemeye çalışarak tartışma yolunu seçmektedir. Son dönem araştırmalarıyla, felsefe ile disiplinler arası çalışmalarıyla alana önemli katkılarda bulunan bir bilim dalı olarak nörobilim; nörofelsefe ve nöroteoloji gibi yeni disiplinlerin doğuşuna da zemin hazırlamıştır. Bu sahalar, araştırmacılar için yakın dönemlerden itibaren daha da revaçta olacağının işaretlerini taşımaktadır.

B. Yöntem ve Yaklaşım

1. Yöntem

Tezimizdeki temel yöntemimiz, basılı literatür taraması, buna ilave olarak da web siteleri, sosyal medya ve dijital video arşiv taramaları olmuştur. Mümkün olduğunca ilk ve asıl kaynaklara ulaşmak hedeflenmiştir. Kur'an-ı Kerim atıflarında Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali'nden,[1] Kitab-ı Mukaddes atıflarında

---

[1] **Kur'an-ı Kerim Meali**, 12. bs., Haz. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, Ankara, DİB Yayınları, 2011.

Kitâb-ı Mukaddes Şirketi Yayınları'nın basımından,[2] Tevrat atıflarında ise Dorlion Yayınevi[3] basımından istifade edilmiştir.

Yaygın kullanılmayan terimlerin Türkçe'de karşılığı olsa da ***fizikalizm***, *indoktrinasyon* gibi daha aşina olunduğu haliyle beynelmilel karşılıkları kullanılmış, dipnotta ise açıklaması verilmiştir. Bir kitabın veya makalenin Türkçe çevirisi mevcut olmadığında ise Türkçesi köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir.

Belirli bir dinden bahsedilmek istendiğinde, genelde ona ait belirleyici özellikler sıralandıktan sonra diğerlerinden farkı ortaya konularak bir tanımı yapılmaktadır. Ateistik tutumların doğru değerlendirilebilmesi için de farklı bakış açılarının olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu yüzden tezimizde, farklı bakış açılarını anlamanın bir yolu olarak yapılmış sınıflandırmaların rehberliğinde hareket etmeyi uygun görmekteyiz.

Ateist düşüncenin negatif, pozitif, teorik, pratik, bilimsel, apateizm gibi farklı alt başlıkları mevcuttur.[4] Bu başlıklardan biri olan pratik ateizmin de aktif ve pasif alt başlıkları bulunmaktadır. Bu ateizm türünün tüm mensupları aynı görüş, tutum ve davranış biçimini takip etmemektedir. Örneğin pasif ateistler dinlerle ve dindarlarla bir mücadele içinde değildir, kendi hallerinde inançsız bir hayatı tercih etmektedirler. Tezimizde ele almayı hedeflediğimiz, militan veya eylemci ateizm olarak da tanımlanan aktif ateizmin son dönemdeki yorumu olan 'yeni ateizm'dir.

Din ve tanrı olgusunu toplum hayatından çıkarmayı gaye edinmiş olan pratik - aktif ateizmin bu yeni yorumu, popüler kültür takipçilerine hitap eden bir üsluba sahiptir. Yeni ateizm denildiğinde akla ilk gelen isim Richard Dawkins'dir. Onun

---

[2] **Kitâb-ı Mukaddes**, Kitâb-ı Mukaddes Şirketi ve Yeni Yaşam Yayınları, 2013.
[3] **Tevrat**, Dorlion Editör Atölyesi, Ankara, Dorlion Yayınevi, 2020.
[4] Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, 7. bs., Ankara, DİB Yayınları, 2019, s. 11-13.

*Oxford Üniversitesi Simonyi - Bilimin Halk Tarafından Anlaşılması Kürsüsü'*nden[5] profesörlük unvanıyla emekli olması, bu bağlamda özellikle dikkat çekmektedir. Çalışmalarını başta *etoloji*[6] olmak üzere, evrimsel biyoloji ve genetik gibi sahalarda gerçekleştiren Dawkins, kitaplarında teist ve ateist kanatlar arasında tartışma konusu olan bilimsel meseleleri halk dilinde kaleme alarak olumlu veya olumsuz bir şöhret kazanmıştır. Tartışmasız şekilde tek doğru yol olarak bilimsel bakış açısını benimsediğini ifade etmekle beraber, Dawkins ve görüş birliği içindeki diğer arkadaşları, popüler eserlerinde gerçekten de mümkün olduğunca akademik ve teknik bir dil kullanmaktan kaçınmaktadırlar. Bunun yanı sıra inanan insanlara ve dinlere dair saygı sınırlarını zorlayıcı, militanca hatta provokatif bir dil tercih etmeleri onların en bilindik üslup özelliklerinden biridir.[7] Bu tutumlarında akademi dışındaki okuyucuya mesaj iletme çabaları açıkça görülmektedir.

Tezimizde, 11 Eylül 2001'de ülkesindeki Dünya Ticaret Merkezi (DTM) binalarına yapılan bombalı saldırılardan etkilenerek karşı söylemini geliştirmeye başlayan ABD'li felsefeci ve nörobilimci yazar Sam Harris örneği üzerinden hareket etmeyi uygun bulduk. Popüler yazarın bilim insanı ve felsefeci kimliği değil, daha ziyade kifayetsiz bir dil kullanarak[8] muhatabını aşağılayıcı ve müstehzi üslubu, ancak diğer yandan bu tutumuyla çelişir bir şekilde aşırı kaygılı ve polemikçi yönü öne çıkmaktadır. Metafiziği tamamıyla reddeden yani hümanist,[9] fizikalist ve naturalist çizgideki yazarın

---

[5] "The Oxford Simonyi Professorship for the Public Understanding of Science", **Marcus Du Sautoy - The Simonyi Professor for the Public Understanding of Science**, (Çevrimiçi) https://simonyi.ox.ac.uk/about-marcus/the-oxford-simonyi-professor-for-the-understanding-of-science/ (Son erişim: 01.11.2020); Ayrıca bkz.: "Richard Dawkins Reads Charles Simonyi's Manifesto", **Richard Dawkins Foundation for Reason & Science**, (Çevrimiçi) http://www.richarddawkins.net/2009/06/richard-dawkins-reads-charles-simonyis-manifesto-2/ (Son erişim: 01.11.2020)

[6] *Etoloji*: Hayvanların davranışlarını kendi doğal çevrelerinde ve deney düzeneğine sokmadan karşılaştırmalı olarak inceleyen bilim dalı, Türk Dil Kurumu, (Çevrimiçi) http://sozluk.gov.tr/?kelime= (Son erişim: 01.07.2019)

[7] Barbara Bradley Hagerty, **A Bitter Rift Divides Atheists**, (Çevrimiçi) http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=113889251 (Son erişim: 31.01.2021).

[8] *The Incompetent Atheist* ifadesi için bkz.: Vox Day, **The Irrational Atheist: Dissecting The Unholy Trinity of Dawkins, Harris, and Hitchens** Ebook v.1.3, Dallas, BenBella Books, Inc., 2008, s. 2.

[9] Bkz.: "Hümanizm" Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. bs., İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 217.

söylemlerinde ne yazık ki bilimsellikten uzak bir retorik ve hakaretamiz bir üslup seçtiğini görmekteyiz. Örneğin yazara göre, din kan dökmeyi sevmekte, kan dökeni takdir etmekte, bu yüzden de dinin yok edilmesi gerekmektedir.[10]

Harris, ilk kitabı *İnancın Sonu*'nda güç toplayıp, bu öfkesiyle tüm dinlerin aleyhine bir tavır almakla beraber, daha çok İslam dinine mensup milletlere karşı medyatik bir savaş başlatmıştır. İlk kitabı *İnancın Sonu* hakkında Amerikalı Hristiyanlardan itirazlar alınca, *A Letter to a Christian Nation* isimli kitapçığını yayınlamış olsa da, ilk kitabındaki bariz hedef kitlesi Müslüman toplumlardır. Bu konuya tezimizin Sam Harris ile ilgili bölümünde değineceğiz. Harris, bahsettiğimiz tutumuyla felsefeciden ziyade, ateistlerin yeni *Godzillası*[11] olan İslamofobinin ateşini harlamaya katkıda bulunan, popüler bir yazar portresi ile karşımızda durmaktadır.

2. Tezin Sınırlılıkları ve Varsayımlar

Şüphesiz, konunun sosyolojik ve psikolojik boyutları da vardır. Ancak tezimize konu edindiğimiz boyut, problemin din felsefesi açısından incelenmeye uygun kısmıdır. Amacımız yeni ateist söylemlere karşı belli bir dini savunmak değil, mümkün olduğunca, sözkonusu tutumu felsefî anlamda çözümlemektir.

Günümüzde muhafazakar yaşam tarzına yönelik, başta genç bireylerden yükselen itirazlar olmak üzere, dünya çapında bir eleştiri ve meydan okuma görülmektedir. Bunun ardına baktığımızda, aile eğitiminden ve okuldan sistemli olarak aktarılamayan geleneksel ve ezberci dini bilginin, son yıllarda küresel düzeyde hızlı bir şekilde değişip yayılan, gelenek dışı alternatif yaşam anlayışlarıyla çakıştığı görülmektedir.

---

[10] Sam Harris, **Science Must Destroy Religion**, Rev. 2011, (Çevrimiçi) https://www.huffpost.com/entry/science-must-destroy-reli_b_13153 (Son erişim: 28.01.2021).

[11] *Godzilla*: "...bir film karakteri olarak Ishiro Honda tarafından tasarlanan (1954), insan elinden çıkmış, nükleer bomba deneylerinin zararlarını temsil eden bir canavar", Elizabeth Webber ve Mike Feinsilber, **Merriam-Webster's Dictionary of Allusions**, Merriam-Webster Inc., Springfield, MA, 1999, s. 228-229.

İçselleştirilememiş, ikna etmeyen ve sorgulamaya tâbi tutulan bir yaşam tarzı, bireyleri yeni anlam arayışlarına yöneltmektedir. Bunun sonuçlarından olarak günümüz yani *yeni medya*[12] kullanıcısı, *dijital din*[13] ve *sosyal medya vaizliği*[14] gibi kavramlarla tanıştı. Yeni ateistler de bu mecra yoluyla savaşım vermektedirler.

İnternette dinî bilgi alt yapısı olmayan ya da olduğunu düşünen, ancak sistemli araştırma yöntemlerini bilmeyen bireylerin bir araya gelip tartışma olanağı bulduğu forum siteleri vardır. Burada dinlerin zayıf noktaları var gibi yansıtılan bazı seçme soruların akıl çeldirici bir tarzda sorulmasıyla, belki kişilerin kendi kendilerine bile sormaya çekindikleri *dogmatik* sorular sanal platformlarda özgürce tartışılabilmektedir. Bu yolla alternatif bir toplumsal paradigma inşa etme çabasına şahit olmaktayız; öyle ki, birilerinin diğerleri adına düşündüğü, kurguladığı ve söylem geliştirdiği yeni bir toplum. Bu da Sam Harris'in, bireylerin inanıyormuş gibi davranıp dürüst olmayan bir hayat yaşamalarındansa, aile değerlerini çiğnemesi, hatta faciaya neden olması pahasına, inanmayan bireylerin kendilerini dinden cesurca "âzâd ettiklerini" ilan etmelerinin daha evlâ olduğu düşüncesine tam olarak uygundur. Harris, bu minvaldeki düşüncelerini *İnancın Sonu*[15] isimli kitaba gelen itirazların ardından, henüz Türkçeye çevrilmemiş olan *A Letter to a Christian Nation* [Hristiyan Bir Millete Mektup][16] isimli kitapçığında öne sürmektedir.

3. Literatür Değerlendirmesi, Tezin Kaynakları ve Planı

Türkiye'de yıllar içerisinde ateizm ile ilgili özgün eserler ve makaleler kaleme

---

[12] Muzaffer Şahin ve Gökçe Şahin, "Geleneksel Medyanın Yeni Rakibi: Yeni Medya ve Canlı Yayınlar", **Yeni Medya Dergisi**, C.:1, S.: 1, 2016, s. 50-63.

[13] Yunus Ergen, "Dijital Din Nedir? - Yeni Medya ve Din Çalışmaları Üzerine Bir Derkenar-", **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, S.: 3, 2020: s. 151-155. Ayrıca bkz.: H. A. Campbell, "**Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds**", New York, Routledge, 2012.

[14] "**Medya ve Din**", (Çevrimiçi) http://www.diyanet.tv/medya-ve-din-de-bu-haftamedya-vaizligi-kavrami-konusuldu, (09.02.2021).

[15] Sam Harris, **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2014.

[16] Sam Harris, **A Letter to a Christian Nation**, Knopf, New York, 2006.

alınmış ve uluslararası kaynaklardan yapılan çeviriler de dilimize kazandırılmaya başlanmıştır. Türkiye'de din felsefesi dendiğinde akla gelen ilk isim olan Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın, *Ateizm ve Çıkmazları*[17] başlıklı makalesinde bu konu, etimolojiden felsefe tarihine, tüm boyutlarıyla tartışılmıştır. Teizm ve ateizm ilişkisini etraflıca ele alan bir diğer eser olarak, Prof. Dr. Aydın Topaloğlu'nun *Teizm ve Ateizm, Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları*[18] ve Prof. Dr. Rahim Acar'ın *Teolojik Dilin Husûsiyeti ve Ateist Argümanların Sınırı*[19] isimli çalışmalarını da zikretmek yerinde olacaktır. Bu çalışmalara ilaveten, 2000'li yılların başından beri kullanılan yeni bir kavram olan *yeni ateizm*e dair son çalışmalardan olan *Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği* adlı yüksek lisans tez çalışmasının anılması gerekmektedir[20]. Türkçe'de değinmemiz gereken eserler, din felsefesi alanında *Naturalizm Çıkmazı, Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefî Temelleri ve Teistik Eleştirisi*[21] ile *Rasyonel Teoloji, Yeni Ateizm ve Tanrı*[22], sosyoloji ve bilim felsefesi alanında *Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefî ve Sosyolojik Analizi*[23] ve din psikolojisi alanında *İnançsızlık Psikolojisi*[24] şeklindedir.

Uluslararası literatürde *yeni ateizm* teriminin kullanımı geçtiğimiz yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir.[25] Ancak bugün kullanıldığı anlamı taşıyıp taşımadığını birinci bölümde inceleyeceğiz. Ülkemizde lisans üstü araştırma sahasında, ateizm

---

[17] Mehmet Aydın, "Ateizm ve Çıkmazları", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 24, S.: 1, 1981, s. 187-204.
[18] Aydın Topaloğlu, **Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları**, (Güncellenmiş yeniden basım), İstanbul, İz Yayınları, 2020.
[19] Rahim Acar, **Teolojik Dilin Husûsiyeti ve Ateist Argümanların Sınırı**, Pasifik Ofset, İstanbul, 2013.
[20] Saliha Sanlısoy Dökmetaş, **Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, 2019.
[21] Kemal Batak, **Naturalizm Çıkmazı, Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefî Temelleri ve Teistik Eleştirisi,** İz Yayıncılık, 2011.
[22] Mehmet Şükrü Özkan, **Rasyonel Teoloji, Yeni Ateizm ve Tanrı**, Elis Yayınları, İstanbul, 2019.
[23] Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefî ve Sosyolojik Analizi**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017.
[24] Kenan Sevinç, **İnançsızlık Psikolojisi**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2017.
[25] Bibliyografik bilgi için bkz.: (Çevrimiçi) https://www.geschkult.fu-berlin.de/e)relwiss/lehrende/Sonstige/zenk/Zenk_20012_Bibliography_New_Atheism.pdf, (Son erişim: 05.08.2020).

konusunda 1979 - 2019 yılları arasında yapılmış olan otuz adet yüksek lisans ve doktora tezi bulunmakadır. Bu tezlerin bir kısmında yeni ateizm kavramına, zaman zaman bilimsel ateizm ve materyalizm olarak değinilmektedir. Her bir ateist yaklaşım çoğunlukla genel bir ifade ile ateizm olarak ifade edilmiştir. En çok Sartre ve ateizm ilişkisi üzerine çalışılmıştır. Türkiye'deki tanınmış ateistlerden Turan Dursun ve Aziz Nesin ile ilgili birer tez bulunmaktadır. Literatürümüzde neşredilmiş makaleleri incelediğimizde, ateizm son yıllarda daha sık tartışıldıkça felsefe ve din bilimleri alanında olduğu gibi temel İslami ilimlerden, özellikle kelâmın tartışma konularının arasında da yer bulduğu, konferans ve sempozyumlarda konu edildiğini görülmektedir.

Çalışmamız esnasında uluslararası hatırı sayılır gazete ve dergilerden, özellikle röportajlar açısından yararlanmaya çalıştık. Akademik dergilerden ise yeni ateistlerin argümanlarına karşı yayınlanan makaleleri taradık. Bu bağlamda, ağırlıklı olarak sosyoloji ve din psikolojisi alanında oldukça yoğun çalışmalar olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bunların yanı sıra W. L. Craig ve Ravi Zacharias gibi Hristiyan, H. A. Tzortzis gibi Müslüman felsefecilerin reddiyelerini, dilimizde yayınlanmış olan Prof. Dr. Aydın Topaloğlu'nun "Ateizm ve Eleştirisi"[26] adlı eserini de bu çerçevede anmalıyız.

Tezimizde konu edindiğimiz Sam Harris (d. 1967), 2007 yılında gazeteci Christopher Hitchens'ın (ö. 2011) Washington'daki evinde Daniel Dennett (d. 1942) ve Richard Dawkins (d. 1941) ile yaptıkları iki saatlik bir söyleşinin ardından *Dört Atlı*[27] ismiyle meşhur olanlardan biridir. Dört Atlı ismi, İncil'in Vahiy Kitabı'ndaki

[26] Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2019.
[27] "**The Four Horsemen HD: Hour 1 Of 2 - Discussions With Richard Dawkins, Ep 1**", 2009, (Çevrimiçi) https://www.richarddawkins.net/2009/02/the-four-horsemen-hd-hour-1-of-2-discussions-with-richard-dawkins-ep-1-2/, (Son erişim: 26.10.2020) ve "**The Four Horsemen: Hour 2 Of 2 - Discussions With Richard Dawkins, Ep 1**", (Çevrimiçi) https://www.richarddawkins.net/2009/02/the-four-horsemen-hour-2-of-2-discussions-with-richard-dawkins-ep-1-2/, (Son erişim: 26.10.2020), ayrıca bkz.: Christopher Hitchens, v.d., "**Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi**", Çev. M. Miller ve B. E. Güner, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2019.

Mahşerin Dört Atlısı'na ironik bir göndermedir.[28]

Tezimizin ilk bölümüne, argümanlarını bilimsel yöntemlerle desteklediğini söyleyen yeni ateizmin klasik ateizmden farkını ortaya koyarak başlamaktayız. Yeni ateizmin argümanlarının ne olduğuna ve bunları nasıl desteklediğine de yer vermekteyiz. Temsilcilerinin, dinin sosyal ve manevî hayat üzerindeki olumlu rolü yerine bir alternatif öne sürüp sürmedikleri sorusuna da yanıt aramaktayız. Yeni ateizmi tanıyıp bilimsel ve felsefî değerini, felsefenin amacına uygunluğunu, din felsefesi açısından bir değer ortaya koyup koymadığını, metodolojisini ve varsa çelişkileriyle beraber indoktrinasyon[29] yönünü analiz etmeyi hedeflemekteyiz.

İkinci bölümde Harris'in, yeni ateizm denildiğinde ABD'de akla ilk gelenlerden biri olan kitabı *İnancın Sonu* başta olmak üzere, diğer kitaplarına ve çalışmalarına da yer vermekteyiz. Yöntem ve tezleri başlığının ardından, üçüncü bölümde Harris'in öne sürdüğü argümanları din felsefesi bağlamında ele almaktayız. Yeni ateist görüşe yöneltilen başlıca ateist ve teist isimlere yer vererek, yeni ateizmin Türkiye'de nasıl ele alındığına da kişi ve bazı kurumlar çerçevesinde değinmekteyiz.

---

[28] Vahiy 6:1-8.

[29] *İndoktrinasyon*: Genellikle politik ya da ideolojik bir görüşü, bir bakış açısını, bilhassa köktenci bir şekilde aşılama faaliyeti, bilgi için bkz. *Indoctrinate:* (Çevrimiçi) http://www.merriam-webster.com/dictionary/indoctrinate, (Son erişim: 05.08.2020). Ayrıca bkz.: *Indoctrination*: (Çevrimiçi) http://dictionary.apa.org/indoctrination, (Son erişim: 12.08.2020).

BİRİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİZM

A. ATEİZMİN TANIMI VE FARKLI PARADİGMALAR

Dilimizde, ateizm için inançsızlık veya Tanrıtanımazlık kelimeleri kullanılmakla beraber, ateizm sözcüğünün kullanımı daha yaygındır.[1] Ateizm ise etimolojik ve en klasik ifadesiyle başındaki Grekçe yokluk edatı (a-) ve Tanrı anlamındaki (theos) kelimesinin birleşimiyle ifade edilen "Tanrı'nın yokluğunu iddia edenlerin mezhebidir."[2] Başka bir görüşe göre (a-) ön eki yokluğu değil, Tanrı veya Tanrıların olmadığı önermesi olarak kabul edilmelidir.[3] Felsefî bir kavram olarak ateizm, teistik ve ateistik bakış açısına göre farklı tanımlarla karışımıza çıkmaktadır. Bu yüzden tek bir tanımla yetinmek zor görünmektedir.[4] Yine de genel bir ifade ile ateist, Tanrı'nın ve hiçbir doğaüstü gücün var olmadığına dair önermeye sahip olan kişi olarak kabul edilebilir.

"Tanrı var mıdır?" sorusuna bir teist "evet" derken, ateist "hayır" der. Bu iki farklı ve kararlı yanıta bağlı olarak tanımların değişiklik göstermesi de doğaldır. Teist bakış açısından ateizm, "Tanrı inancı karşısında tepkisel bir düşünceyi dile getiren dünya görüşünün adı, yani inkarcılık"[5] iken, ateist görüşe göre de basitçe "Tanrı ya da Tanrıların var olmadığı inancıdır."[6] Julian Baggini, ateizmin varlığını teizme borçlu olduğu iddiasına karşı, bunun bir *etimolojik anlam kaydırması*[7] olduğunu söylemektedir. Örsan Öymen ise, ateizmin teizmin anti-tezi olduğunu, ateizmi anlamak için öncelikle teizmin anlaşılması gerektiğini savunmaktadır.[8] Bir başka ateist düşünür

---

[1] Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, 7. bs., Ankara, DİB Yayınları, 2019, s 11.
[2] Mustafa Namık Çankı, **Büyük Felsefe Lügatı**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1954, c. I, s. 247.
[3] Paul Draper, "Atheism and Agnosticism", **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Güz 2017, Ed. Edward N. Zalta, (Çevrimiçi) http://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/atheism-agnosticism. (Son erişim: 09.08.2020)
[4] Ateist yaklaşımlar ve ekoller hakkında topluca bir şema önerisi için lütfen bkz: Ek 1.
[5] Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 11.
[6] Julian Baggini, **Ateizm**, Ankara, Dost Kitabevi, 2019, s. 12.
[7] **A.e.**, s. 17.
[8] Örsan Öymen, "Felsefe Tarihinde Ateizm", **Ateist Dergi**, S: 11, 2014, s. 3-7.

Rorty'ye göre ise, "dinsel zümre karşıtlığı" olarak tanım bulur[9]. Katolik Roma Kilisesi hakimiyetindeki Orta Çağ Avrupası'nda[10] diğer inanç mensupları ve elbette ki diğer tüm kilise karşıtı görüşler dışlanarak dinsiz veya ateist olarak itham edilmişlerdi. Bu durumun, felsefî nitelikli, kişinin kendi sorgulamasıyla elde ettiği türde bir ateizm olmadığı aşikardır; bilakis etiketlemedir. Socrates'in de döneminin politeistik inancıyla uyuşmayan felsefesi yüzünden dinsizlikle itham edildiği, felsefe tarihine ilgili olan herkesçe malumdur.[11] Ateizm sözcüğünü duyduğumuzda bunu kimin söylediğine bakmak daha önemlidir. Çünkü bir teist "İlahi dinlere inanmayan herkes ateisttir." şeklinde bir önermede bulunurken, deizmle karşılaştığında bu tanımını gözden geçirme gereği duymalıdır. Ancak bu kez de deist, "Tanrı bize akıl verdi, din değil"[12] demekte ve bir Yaratıcı olduğunu kabul etse de kurumsal anlamda dinlerin olmadığını kabul etmektedir. Bir ateist de, "İnsan türü olarak spiritüel bir yönümüz vardır, meditasyon da en iyi arınma yoludur." diyebilir. Budizm'e baktığımızda ise meditasyon yapan guruların ve lamaların mucizeler gösterdiği, karizmatik liderlere sahip Tanrısız bir din kimliğine sahip olduğunu görürüz.

Ateist, en genelde beş duyusuyla veya bilimsel gözlem imkanlarıyla deneyimleyemediği için Tanrı'nın var olmadığına inanır. Yani ateist için mesele varoluşsal bir problemdir. Baggini, "Ateistin Tanrı inancını reddetmesine, genellikle daha geniş anlamda bütün doğaüstü ya da aşkın gerçekliğin reddi eşlik eder."[13] derken; ateizm ve akıl ilişkisi hakkında da, "Dine, aklın soğukkanlı ışığında bakmaya hazır olduğumuzda, dinin yanlışlığının aşikar hale geldiğini söylemek, elbette, ateizmin öz-

---

[9] Richard Rorty ve Gianni Vattimo, Der. Santiago Zabala, **Dinin Geleceği,** Çev. Rahmi G. Öğdül, İstanbul, Ayrıntı Yayınevi, 2009, s. 36.

[10] Bkz.: Prof. Alec Ryrie, "**How To Be An Atheist In Medieval Europe**", 2018, (Çevrimiçi) http://s3-eu-west-1.amazonaws.com/content.gresham.ac.uk/data/binary/2814/2018-09-27_AlecRyrie_AtheismEuropa-T.pdf, (Son erişim: 18.08.2020).

[11] Aydın Topaloğlu, **Filozofların Tanrısı**, İstanbul, Ufuk Yayınları, 2015, s. 89.

[12] Bob Johnson, "**What A Relief It Is To Know That God Gave Us Reason And Not Religion!**", (Çevrimiçi) http://deism.com/Godreasonnotreligion.htm, (Son erişim: 01.01.2020).

[13] Baggini, **a.g.e.**, s. 12.

imgesine uygun düşer."[14] der. Teistik bir perspektiften ise,

> "Tanrı'ya inanan bir kişi inancını akli muhakemeler neticesinde savunabiliyorsa, bu tutumunda da kendi içerisinde tutarlı, kapsamlı, mantıklı ve sistemli ise onun rasyonel olduğundan şüphe yoktur. (...) Kimilerine göre akılla Tanrı'ya gidilmesi mümkün değil iken, bir başkasına göre bundan daha aklî bir davranış görülmemektedir."[15]

Görüleceği üzere akıl enstrümanı bir grup için Tanrı'yı bulmaya ve O'nun varlığını delillendirmeye yararken, başka bir grup için de Tanrı'yı olumsuzlamak üzere bir olmazsa olmazdır. Şu durumda, aynı ölçütle bile farklı sonuçlara ulaşılabilirken, karşıt cephelerin birbirlerini tanımlamasındaki farklılıklar son derece olağandır.

Bir yandan tarih boyunca yaşanan bölgesel mezhep savaşları veya çeşitli dinlerin farklı dünyevi amaçlarından kaynaklanan çatışmalar günümüzde zaman zaman devam ederken, bunlara ilaveten kurumsal dine yönelik çıkan itirazlar da artık daha özgür ifade alanı bulmaktadır. Ancak bu defa savaş alanları ve aygıtları kitaplar, yazılı ve görsel iletişim araçları olmaktadır. Hatta yeni meseleler kadim tartışmaları adeta gölgede bırakmaktadır. Çünkü yeni ateist saldırı tamamıyla öze, kutsala yöneliktir ve eleştiriden öte, hakaret boyutundadır.

Günümüz dünyası, ifade özgürlüğünü din karşıtı militanca söylemlerle suistimal eden bir kitle ile karşı karşıya kalmıştır. Bu suistimalin uluslarası kamuoyunda kitlesel bir gösteriye dönüştüğü Uluslararası Küfür Hakları Günü'nden bahsetmek yerinde olacaktır. 30 Eylül 2005 yılında bir Danimarka gazetesi olan Jyllands-Posten'de Hz. Muhammed hakkında yayınlanmış olan onur incitici karikatürlerin yayınlanma yıl dönümünde çeşitli etkinlikler yapılmaktadır.[16] Görsel sanatlar alanında Hristiyanlığın kutsal değerlerine dair hicap verici çalışmaların sergilenmesine ve etkinliklere ev

[14] Baggini, **a.g.e.**, s. 112.
[15] Aydın Topaloğlu, **Ateizm Çıkmazı**, 7. bs., Ankara, DİB Yayınları, 2019, s. 94.
[16] **International Blasphemy Rights Day**, (Çevrimiçi) https://centerforinquiry.org/cfe/international-blasphemy-rights-day, (Son erişim: 31.01.2021).

sahipliği yapan ateist kuruluş *Center for Inquiry*'nin politik meselelerden sorumlu sözcüsü Stuart Jordan, "Bu tür çalışmaları evime asmak istemezdim ve inançlı insanlarda nasıl bir öfkeye neden olduğunu anlayabiliyorum." şeklinde bir demeç vermiştir.[17] Jordan'ın endişesi, bu şekilde davranan yeni ateist hareketin, ateizmin geleceğine zarar vereceği yönünde olup, kendileriyle aynı fikirde olmasa da inananlara saygı duyduğunu belirtmiştir. Kuruluşun önceki başkanlarından Ronald Lindsey ise sadece dini eleştirdiklerini, inançlı insanlara hakaret etmediklerini ifade etmiştir.[18] *Center for Inquiry*'nin kurucusu Paul Kurtz, yeni ateist hareketi ateist kökten dinciler olarak görerek, Jordan'ın ifade ettiği gibi, bu tür çalışmaların ateist harekete zarar verdiğini düşünmektedir.[19]

Yeni ateist kitlenin medya ve internet yoluyla, şiddet yanlısı Müslüman grupların amaçlarını ve terör faaliyetlerini tüm İslam toplumunun ana akım görüşüymüş gibi deklare ederek karşı propoganda yapması, her kesimden akıl ve insaf sahibi kişiler tarafından itiraz görmektedir. Nitekim bu çabaların İslamofobi denilen yapay korkuyu besleyip sahte bir düşman yaratmaktan başka bir şeye yaramadığına son yıllarda sık sık şahit olmaktayız. Benzer şekilde, Avrupa'da yükselen Hristiyan ırkçı Neo-Nazi hareketlerin tüm Hristiyan dünyasını temsil etmediğini her aklı selim kişi farkındadır. Yüzeysel değerlendirmeler, indirgemeci ve suçlayıcı yaklaşımlar yalnızca entellektüel atmosfere değil, tüm dünya toplumlarının barış, huzur ve refahına zarar vermekte ve dünyayı kutuplaştırmaktadır.

21. yy.'a ait bir tutum olan yeni ateizmi anlamak için, varlığını borçlu olduğu koşullarla birlikte, daha sonra değineceğimiz marjinal teistik bir anlayışı da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Çünkü bu ateistik yaklaşım, reaksiyonlarla hareket ederek

[17] Barbara Bradley Hagerty, **A Bitter Rift Divides Atheists**, (Çevrimiçi) http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=113889251 (Son erişim: 31.01.2021).
[18] **A.y.**
[19] **A.y.**

agresif bir tavır sergilemektedir.

ABD'de yeni ateistlere yönelik eleştiri kitapları kaleme alan Mike Hockney, "İki tür entellektüel vardır: Filozof ve sofist. İlki mutlak gerçeği ararken, diğerleri kendilerine dünyevi saygınlık ve başarı getiren *pratik* gerçeği arar."[20] derken, özellikle Sam Harris'e yönelik *sofist* yakıştırması yapmaktadır. Hockney, öne sürdüğü gerekçelerle haksız görünmemektedir. Yeni ateizmin temsilcileri profesyonelce sorulmuş felsefî sorulardan ziyade, ileri sürdükleri iddialarla tüm inananları aynı kalıpta değerlendiren indirgemeci ve suçlayıcı bir yaklaşımla retorik kullanarak, adeta sofistlerin Atina'da bilgi konusunda oynadığı rolü bu çağda din konusunda oynamaktadırlar. Elbette ki sofistlerin ortaya çıkış nedenleri ve misyonları farklıydı. Ancak yeni ateizmi tahkik ettikçe bize ister istemez bazı benzerlikleri hatırlatmaktadır.[21] Yeni ateistler'den özellikle Hitchens ve Harris'in, ABD'nin dünya siyasetine etkisini ve uzak coğrafyalardaki askeri müdahalelerini meşru gösteren siyasi görüşlerini kendi kamuoylarında ve internet aracılığıyla da tüm dünyada cüretkâr bir şekilde savunmaları bu düşüncemizin çıkış noktası olmuştur.

Antik Yunan'da sofistlerin, bilginin yalnızca duyu sahasından elde edilebildiğini savunmaları ve ülkenin ihtiyacına uygun uysal ve başarılı insanlar yetiştirmek için gezerek, ücret mukabilinde ders vermeleri gibi özellikleri[22], yeni ateistlerin medyatik görünürlükleri ve yazdıkları popüler bilim kitaplarıyla benzerlikler taşımaktadır. Çünkü onlar da mesajlarını yeni medyanın nimetlerini kullanarak, retorik yaparak iletmektedirler.

Baggini her ne kadar, ateizmin varlığını teizme borçlu olduğunu söyleyenlerin *etimolojik anlam saptırması* yaptığını iddia etse de yeni ateist yazarların, *Ateizmin Dört Atlısı* ismiyle tanınmasına vesile olan o ünlü oturumda, yalnızca dinlerin ve

---

[20] Mike Hockney, **Sam Harris Delusion**, Hyperreality Books, 2014, s. 3.

[21] Çiğdem Yıldızdöken, "Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, S.: 4, 2017, s. 185-203.

[22] **A.y.**

inananların aleyhinde konuşmuş olmaları, o tarihten önce ve sonra da tüm söylemlerini bu konularda geliştirmeleri Baggini'nin iddiasını bizce zayıf kılmaktadır. Burada şu soru akla gelmektedir: Bu dört isim, dinin aleyhine bu kadar sert argümanlar geliştirmeselerdi, popüler kitap okuyucu kitlesinin Dawkins'i etolog, Dennett'i bilişsel bilimci, Harris'i felsefeci olarak tanıyabilme şansı var mıydı? Sadece Hitchens'ın bir gazeteci olarak Irak'taki savaş suçlarını meşru gördüğünü çekinmeden dile getirerek, ünlü olma konusunda diğerlerinden daha şanslı olduğunu görmekteyiz.[23] Ölümü ile Irak'ta savaşın sona erdiği ilanının aynı gün olması da ilginç bir tesadüf olmuştur.

Baggini'ye göre ateistlerin, hayattaki birçok şeye dair inancı içeren bir dünya görüşleri varken, teistlerin bir fazlası vardır: Tanrı inancı.[24] Ateizmin birçok farklı yaklaşımının olduğunu göz önünde bulundurmak şartıyla, en azından yeni ateizmin varoluş nedeninin teizm ve kurumsal dine itiraz olduğunu söyleyebiliriz.

ABD'li bazı ateist düşünürler başarısız ve zalim politikalarla yönetilmiş olan ateist ülkeleri kendilerinden kabul etmekten sakınmaktadırlar. Onların zalimliklerinin ardında da önceki sert karakterli ilkel din kültürlerinin olduğunu savunmaktadırlar. Fakat De Waal'in görüşüne göre, toplamda dünya nüfusunun neredeyse beşte ikisini barındıran Çin, Vietnam, Laos, Küba ve Kuzey Kore gibi din karşıtı politikalar yürüten, ateizme teşvik eden ve inançlılara ciddi zulümler yapan ülkelerin olduğu bir gezegende ateizme yeni demek abestir.[25] Öte yandan zaten bu din ve Tanrı karşıtı hareketin köklerini daha eskilerde bulmak da mümkündür. 1793 yılında Notre Dame Katedrali'nde yapılan bir eylem *Bonobo ve Ateist* kitabında, "Tanrı'yı safdışı etme teşebbüsü" olarak tarif edilir.[26] Sözkonusu olaya göre, Fransız ihtilali devrimcilerinden ve *Akıl Kültü* adlı

---

[23] Michael Calderone, **Christopher Hitchens, Despite Criticism And Casualties, Defended Iraq War To The End**, (Çevrimiçi) http://www.huffpost.com/entry/christopher-hitchens-dead-iraq-war_n_1154152, (Son erişim: 21.10.2020).
[24] Baggini, **a.g.e.**, s. 19.
[25] Fr. Andrew Pinsent, "**New Atheists and Old Atheists**", Philosophy Now, Sayı: 78, 2010, (Çevrimiçi) http://philosophynow.org/issues/78/New_Atheists_and_Old_Atheists, (Son erişim: 10.08.2020).
[26] Frans De Waal, "**Bonobo ve Ateist**", 3. bs., Çev. Aslı Biçen, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 215.

örgütü kuranlardan biri olan Jacques-René Hébert ve arkadaşları, kilise mihrabının yerine felsefeyi temsil eden bir tapınak heykeli koyarlar. Kutsal Pazar gününü ve ölümden sonraki hayatı geçersiz saymak da, din karşıtı tavrın göstergelerindendir. Yine De Waal'in ifadesiyle, yeni ateistler asırlardır birikmiş olan din karşıtı iddiaları yeniden ısıtmaktadırlar.[27] İşte bu durumlara istinaden yeni ateistlerin orijinal bir fikre sahip olmadığını, kökleri tarihte olan din ve Tanrı karşıtı bir duruş olduğunu ifade eden görüşleri anmak yerinde olacaktır.

Yeni ateistler Tanrı kanıtlamalarına karşı mesai harcamayıp, kendilerine düşman olarak, görünmeyen bir Tanrı yerine görünen bir hedefi, yani Tanrı'ya inananları seçmişlerdir.[28] Bununla beraber yeni ateistler, inananları etkileri altına aldığını düşündükleri kutsal kitapları en sert şekilde eleştirmekte ve ılımlı tutum içindeki inançlı bireyleri de cehaletle itham etmektedirler.[29] Çünkü yeni ateistlere göre inananları ırkçılığa, savaşlara, cinsiyet ayrımına, intihar saldırılarına, bilim dışı davranışlara teşvik eden kaynaklar, kutsal kitaplar ve onları elinde bulunduran otoritelerdir. Onlara göre bunca şiddet ihtiva eden bir kitaba inanıp de ılımlı bir çizgide olmak kendini kandırmaktır.[30] Yeni ateistler aklı öne sürerek, Tanrı'ya değil dine karşı bir meydan savaşı başlatmışlardır. "Tanrı yoktur" demek onlar için kolaydır, ancak dini yok sayamamaktadırlar.

2010 yılında *Philosophy Now Dergisi* Nisan - Mayıs sayısını, *Time Dergisi*'nin 1966'da "*Is God Dead?*" yazılı siyah bir kapakla çıkardığı sayıya gönderme yaparak, "*Is God Really Dead?*" kapağıyla yayınlamıştır. Bu sayıda Tim Madigan,[31] ateizmin bir anda

---

[27] **A.e.**, s. 215.
[28] Thomas Zenk, "New Atheism", **Oxford Handbook of Atheism**, Ed. Stephen Bullivant ve Michael Ruse, (Çevrimiçi yayın tarihi: 2013), s. 246. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199644650.013.001
[29] Sam Harris, **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2014, s. 23.
[30] **A.y.**
[31] Tim Madigan, "Meet the New Atheists", **Philosophy Now**, Sayı: 78, 2010, (Çevrimiçi) http://philosophynow.org/issues/78/Meet_the_New_Atheism_Same_as_the_Old_Atheism, (Son erişim: 19.08.2020)

bu denli hızlı yükselişinin muhtemel nedenleri arasında SSCB'nin dağılması (1991), bir bilgi paylaşım mecrâsı olarak internetin yayılması ve Russell'ın "*Neden Hristiyan Değilim?*"[32] adlı provokatif eserine benzeyen *özgür düşünceye sahip* yeni eserlerin kaleme alınmasını saymaktadır. Kanaatimizce, yeni ateizmin din aleyhine söylemlerini şekillendirmesi açısından bir çıkış noktası olarak, 11 Eylül 2001'de ABD'de yapılan terör saldırılarını bir milât olarak kabul etmek daha doğru görünmektedir. Çünkü bu söylemdeki yayınlar 2000'li yılların başından itibaren gittikçe artmış[33], reddiyeler de peşi sıra yayınlanmaya başlamıştır[34].

1. Klasik Ateizm ve Modern Dönemde Ateizm

Jules Girardi'nin *L'Atheisme dans la Vie et La Culture Contemporaines (1967)* [Çağdaş Yaşamda ve Kültürde Ateizm] adlı eserinden yola çıkarak 20. yy.'ın ortalarına ateizmin, elitist ve kitlesel olarak iki veçhesinin belirdiğini varsayabiliriz. Söz konusu dönem, adeta klasik ateizmden modern ateizme yumuşak geçiş yapan bir zaman dilimidir. Girardi, modern ateizmin problemlerini psikolojik, sosyolojik ve felsefî düzlemde tartışırken, ateizmin o günlerde bir elit gerçeği olmayı bırakıp gittikçe güçlenen bir kitle hareketine dönüştüğünü söylemekte ve adeta 2000'li yıllara bir göz kırpmaktadır:

> "(...) O kendini, Tanrı'nın basitçe bir inkârı olarak değil, insanın problemine cevap olarak, varoluşun ve tarihin önünde genel bir tutum gibi görüyor. Militan bir aksiyonun dinamizmini, gerçek "imanın" dramatik yoğunluğuna eklemeye kadar gidiyor. Bir alanda sınırlanmış olarak değil, kültürün, şahsî ve sosyal hayatın her düzeyine yayılıyor: felsefe, ahlâk, bilim, sanat, edebiyat, tarih, politika, ekonomi, hukuk, vs..."[35]

---

[32] Bilgi için bkz. Bertrand Russell, **Neden Hristiyan değilim?**, Çev. Ender Gürol, İstanbul, İlke Kitap, 1996.
[33] Sam Harris, **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2014.
[34] Etkili bir reddiye olarak lütfen bkz.: Ravi Zacharias, **The End of Reason - A Response to The New Atheists**, Zondervan, Michigan, 2008.
[35] Jules Girardi, "Çağdaş Ateizmin Problemi", Çev. Murtaza Korlaelçi, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 41, S.: 1, 2000, s. 365 - 398.

J. P. Sartre, Michael Martin gibi klasik ateistler Hristiyanlığın kaynaklarını, din adamlarını, onlara göre bu *gerçekdışılık çemberindeki inananları*[36] ve dinin çizdiği dünya ve özgürlük tasavvurunu felsefî anlamda eleştirmektedirler.[37] Klasik ateizm kesinlikçi ve varoluşsal[38] niteliktedir. Bu bağlamda baktığımızda klasik ateist düşünürler Tanrı'nın varlığı, mucize, kötülük sorunu gibi kavramsal klasik din felsefesi konularını felsefî düzeyde tartıştıklarını görebiliriz. Klasik ile modern arasındaki ateizm kendisini imanın bir alternatifi olarak görür. İmanı geçmişe sadakat nişanesi olarak taşımaktansa, bireysel özgürlük kapsamında dini reddetmeyi seçer.

Yeni ateizmin fikrî nüveleri yaklaşık 100 yıl önceye, Russell'ın din eleştirilerine, hatta daha da eskilerden Meslier'e kadar gitse de, saldırgan üsluplu bu ateizmin 11 Eylül çıkışlı olduğu kabul görmektedir. Ancak *yeni ateizm* ibaresini ilk kullanan kişi Wired Dergisi yazarı Gary Wolf olmuştur. T*he Church of the Non-Believers (İnançsızlar Kilisesi)* isimli makalesinde Dawkins, Dennett, Hitchens ve Harris'i kastederek bu ibareyi kullanmıştır. Wolf, yeni ateistlerin ifadelerinde Tanrı'ya inanmayı kınamakla kalmayıp inananlara saygı duymayı da kınadıklarına, dinin yanlış olmakla kalmayıp şer mesâbesinde kötü olduğunu ifade ettiklerine değinmektedir.[39]

Çoğu yeni ateist, din ile atezmi aynı cümlede görmeye dahi tahammül edemediği için ateizmi bir alternatif gibi değil, insanlığın ulaşması gereken nihaî bir yol olarak görür. Yeni ateistler, deneysel sahada olmayan hiçbir şeyin varlığını kabul etmedikleri için, bu tür konulara, örneğin, Tanrı kanıtlamalarına dair tartışmalara mesai harcamamaktadırlar. En baştan itibaren Tanrı'nın olmadığı ön kabulüyle hareket etmektedirler. Yani Tanrı'nın varlığını değil, insanın Tanrı ve din kavramları

[36] **A.e.**
[37] Aydın Topaloğlu, **Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2020, s. 192
[38] Girardi, **A.e.**
[39] Gary Wolf, "The Church of the Non-Belivers", **Wired Magazine**, (Çevrimiçi) https://www.wired.com/2006/11/atheism/, (Son erişim: 09.02.2021).

ile ilişkisinde genetik, zihinsel temeller aramaktadırlar. Dini, kadim insanın doğayı anlamlandırırken ürettiği, asırlarca saplanıp kaldığı yanlış ve fantastik bir kültür öğesi olarak değerlendirmektedirler. Yeni ateistlere göre dün Zeus vardı, bugün ise Yahve veya İsa Mesih. Onlara göre arada hiçbir fark yoktur. Sorun, olmayan bir şeye inananlar hakkındadır. Dahası, din yıkıcı bir kurumdur. Bu nedenle bugün inanılan tüm tanrılar da Apollon'un ve Thor'un olduğu yere gönderilmelidir.

Yeni ateizmin problemleri, dine ve onun toplum üzerindeki etkilerine karşı bir savaş açma çizgisinde gelişmektedir. Bu saldırgan tavrı nedeniyle yeni ateizme militan ateizm de denilmektedir. Dawkins bunu bir konuşmasında, "Ben yaratılışçılığa, evrim lobisinden farklı bir şekilde saldırıyorum. Benim yaratılışçılığa saldırma biçimim topyekûn dine saldırmaktır." şeklinde dile getirmektedir.[40]

Yeni ateistlerin varlığa bakışları fizikalist, naturalist ve Darwinist eksene sıkı sıkıya bağlıdır. Yeni ateistler klasik yöntemlere ciddi manada eleştiri getirmemekle beraber, varlık hakkında gelişmiş bilimsel yöntemlerle tartışırlar. Bu yüzden aralarında felsefeciler olmakla birlikte, argümanlarını bilimle desteklemeye özen gösterirler. Buradaki problem, *ötekini* anlamaya ve tanışmaya kapılarını sımsıkı kapatmış bilimsel bir bağnazlıkla karşı karşıya olmamızdır.

Yeni ateistlerin eleştirilerindeki sert tutum önce tüm dinlere yönelik iken, 11 Eylül sonrasında özellikle İslam'a yöneliktir. Batı'da fundamentalist olarak tabir edilen Cihatçı Selefî[41] ekolün katı İslam anlayışı ile yeni ateistlerin bilim anlayışı ironik bir şekilde benzeşir. Ancak konuyu açmadan önce, arkalarında tam olarak kimlerin bulunduğu belli olmayan Selefîlik ile Hz. Peygamber'in kendisinden

---

[40] Richard Dawkins, "Militant Atheism", **TED**, Çev. Hakan Ergin, 2002, (Çevrimiçi) http://www.ted.com/talks/richard_dawkins_on_militant_atheism/transkript (Son erişim: 09.08.2020)

[41] Ramazan Biçer, "IŞID Düşünce Yapısının Teolojik Arka Planı", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, Sayı 13-1, 2015, s. 1-11. Ayrıca bkz.: Mehmet Ali Büyükkara, **Çağdaş İslami Akımlar**, İstanbul, Klasik Yayınları, 2016.

sonraki samimi Müslüman nesiller için ifade ettiği *Selef-i Sâlihîn* ifadesini ayrı değerlendirdiğimizi vurgulamak isteriz. Şiddet yanlısı gruplar Kur'an'ı tarihsel arka planından ve bağlamından koparılmış, yüzeysel, literal bir okumayı kâfi görüp tüm İslam ve Hristiyan dünyasına savaş açmaktadır. Bilime nihai otorite vermiş olan yeni ateistlerin, *katı akılcılık* altında ezilen insaf kabiliyetleri sorgulanması gerekmektedir. Bu ayrıştırıcı bakış açısı insana ve topluma huzur değil, bilakis zarar getirmektedir.

Yeni ateizmin esas muhatabının şiddet yanlısı gruplar olması gerekmektedir. Ne var ki, yeni ateistler tefsir ilminin bir metodolojisi olduğunu göz ardı etmelerinin yanında, tarihte Müslüman kimliği ile kurulmuş devlet yöneticilerinin yanlışlarını da dinin buyruklarını harfiyen uyguluyorlarmış gibi kabul etmektedirler. Bu konudaki hiçbir açıklama ve bilgiyi dikkate almayarak, atladıkları detaylar üzerinde bir an bile düşünmemektedirler. İslam'ı küçük düşürücü söylemlerini kitaplarıyla ve popüler medya araçları vasıtasıyla yaymaya çalışmaktadırlar. Bu yönleri yüzünden, kendileri için agresif ateizm ve militan ateizm[42] yakıştırmaları da kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, ateizm içinde birbirinden farklı yaklaşımların olduğunu göz önünde bulundurmamız gerektiği aşikardır. İnsanlar, ideolojiler, topluluklar birbirinden oldukça farklı ateizm türleri ile kendilerini göstermektedirler. Nasıl ki, bir kişi için inançlı ifadesini kullandığımızda, bu ifadeden kişinin neye inandığı anlaşılmıyorsa; inançsız dediğimiz bir kişinin de neden, nasıl ve neye dair inançsız olduğuna göre değerlendirilmesi, bilimsel anlamda doğru bir tutum olsa gerektir.

a. Modern, Postmodern ve Yeni Ateizm Kavramları

Modern felsefenin doğuşunun, René Descartes'ın (ö. 1650) geleneksel otoriteye

[42] Andrew Fiala, Militant Atheism, Pragmatism, and the God-Shaped Hole, International Journal for Philosophy of Religion, 65, 3, 2008, s. 139-151, (Yeniden basım: 2009), doi: 101007/s11153-008-9188-3.

ve skolastizme yönelik felsefî itirazlarıyla başladığı kabul edilmektedir.[43] Ancak Descartes Tanrı'ya ve dine yönelik bir eleştiri sunmamıştır. Onu, çağdaşlarından farklı kılan bir sistem filozofu yapan yönü, şüphe ile hareket edip sınanmamış ve temellendirilmemiş bilgiyi kabul etmemiş olmasıdır. Çünkü bu arayışın merkezinde düşünen bir özne olarak *benlik* vardır. İnsanı ve hayvanı maddî yönden değerlendirip mekanik bir yapı olarak kabul etmişse de, insan bilincinin işleyişine dair maddeden farklı bir tözden bahsetmiştir. İşte bu, günümüz zihin felsefesine miras bıraktığı, en çok konuştuğumuz ve tartıştığımız güncel problemlerimizden biridir. Descartes, insanın ve hayvanın maddi yapısını ve işleyişini tamamen mekanik bakış açısıyla yorumlamıştır. Ancak insanı, düşünebilme yetisi sebebiyle bir töze sahip olarak kabul etmiş ve *kartezyen dualizm* kavramını felsefeye armağan etmiştir.

Günümüz ateizmi ve özelde yeni ateizm, insanın hem bilincini hem manevî tarafını kabul etmekte, ancak bunu tamamıyla beynin bir faaliyeti olarak görüp dualizmi kesinlikle reddetmektedir. Nörobilimden beslenerek, tüm yaşamsal işleyişi mekanik ve fizik kurallarıyla açıklanabilir kabul etmek, günümüz ateizminin bel kemiğini oluşturan düşüncedir. Bu şekilde doğaüstü hiçbir faile yer vermemeyi garantilemektedir. Yeni ateistlere göre, bir problem karşısında çözüm üretmemizle iştah açıcı bir yemek karşısında tükürük salgılamamız arasında hiçbir fark yoktur. Dolayısıyla, huşû içerisinde ibadet eden bir inanan, tamamen sinirbilimsel bir fiil icrâ etmektedir.

Modern ateizmin karakteristik çerçevesini belirlerken ruh ve beden dualizmini kabul etmeyen, Hristiyanlık eleştirisi, agnostisizm ve pratik ateizm tartışmalarıyla tanınmış düşünür Bertrand Russell veya daha kavramsal bir ateizm savunusu yapan Jean-Paul Sartre gibi ateist düşünürleri anmak yerinde olacaktır. Yeni ateistler ise söz konusu düşünürlere nazaran bilimsel konularda çok daha popüler ve sloganik bir iletişim

[43] Roger Scruton, **A Short History of Modern Philosophy**, 2 ed., E-Library, Londra, Routledge - Taylor & Francis, 2002, s. 22 - 27.

dilini tercih etmektedirler. Hakikatten ziyade, yorumlara yer veren postmodernizm ise ateizmin sert, kesin ve uzlaşmaz duruşuyla zıt düşmektedir.[44] Bu yüzden yeni ateizmi postmodern ateizm olarak değerlendirmek doğru olmayacaktır.

b. Naturalizm, Fizikalizm ve Yeni Ateizmin Bilim Anlayışı

Yeni ateizm yalnızca bilimsel verileri dikkate alan bir dünya görüşüdür. Bu nedenle fizikalist ve naturalisttir. Maneviyat veya spiritüalizm konusuna ileride daha detaylı değineceğimiz için Sam Harris'in ruh ve beden dualizmine tamamen karşı, bilimle temellendirdiği bir maneviyat anlayışı olduğunu ifade etmekle yetinmek istiyoruz. Hatta Harris'in bu görüşleri Dawkins'in de takdir ettiği bir düşüncedir.

Burada konumuzla ilgili iki kavrama değinmekte yarar görmekteyiz: "Fizikalizm, var olan her şeyin fiziki nesne ya da maddi varlıklardan ibaret olduğunu, fiziki şeyler dışında başka bir varlık türünün olmadığını savunan görüş. (...) zihin felsefesi bağlamında, zihnin tüm yönleriyle fiziki bir şey veya beyinle özdeş olduğunu ileri sürer."[45] "Naturalizm, (...) her şeyi, doğal dünyanın bir parçası olup doğa bilimlerinin metodolojisiyle açıklanması gerektiğini öne süren yaklaşım."[46]

Naturalizmin bilinci, bilincin verisini ve ideyi doğa - nesne olarak gören tavrı Husserl'in eleştirisine muhatap olmuştur. Naturalizm herşeyi görünene indirgerken aklı kullanır. Ancak akıl, kendi sınırlarını ve potansiyelini dahi bilemeden kendi hakkında düşünürken bile bir belirsizlik içine hapsolur. Şu durumda aklı bir kıstas olarak kabul eden naturalizm, kesinliği ve güvenilirliği şüpheli bir alan haline gelir.[47]

---

[44] Daniel C. Dennett, **Dennett on Wieeltier V. Pinker in The New Republic, Let's Start with A Respect For Truth,** (Çevrimiçi) www.edge.org/conversation/dennett-on-wieseltier-v-pinker-in-thi-niw-republic, 2013, (Son erişim: 24.10.20)

[45] Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. bs., İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 183.

[46] **A.e.**, s. 132.

[47] İbrahim Daşkaya, "Kesinbilim Arayışında Husserl'in Naturalizm Eleştirisi", **Bilimname Dergisi**, S.: 2, 2003.

Tanrı'nın varlığı fikrini, deneysel olarak doğrulanamaz olduğu gerekçesiyle akıl dışı görüp itiraz ettikleri için, yeniateistlerin naturalist olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. İleride maneviyat ve ruh bölümünde değineceğimiz spiritüalist ateizmi de bu çizgiden ayırmamaktayız. Naturalist ve fizikalist bilim anlaşını şu şekilde özetleyebiliriz:

i- Doğada var olan her şey fiziksel bir gerçekliktir.

ii- Zihin felsefesi kapsamında fizikalizm zihni de maddenin dışında görmeyen bir doktrindir.

iii- Naturalizmin en sistematik yorumu olan fizikalizmin en ciddi etik problemi, tüm varlığı doğaya ve bilime getirdiği indirgemeci yorumdur.

c. Yeni Ateistler (Ateizmin Dört Atlısı)

The Young Atheist's Survival Guide [Genç Ateistin Hayatta Kalma Rehberi] isimli kitabın yazarı ve *friendlyatheist.com* sitesinin kurucusu Hemant Mehta, sitesinde Ateizm hakkında 1974'ten beri en sık başvurulan kaynaklardan biri olan *Atheism: The Case Against God* [Ateizm: Tanrı'ya Karşı] isimli kitaptan bahsetmektedir. Yazar, George H. Smith'in bu kitabıyla, aslında ünlü yeni ateistlerden çok daha önce onların çizgisinde önemli bir rehber olduğunu söylemektedir.[48] Yazar, yirmili yaşlarında kaleme aldığı eseriyle, ateizmi ve mantığını akademik ve felsefî düzlemde savunarak, akranları için uzun yıllar başucu olacak bir kitap sunmuştur. Dolayısıyla yeni ateistler tanınmadan önce bu alandaki boşluğu önemli derecede dolduran bir eser olmuştur. Alanlarında tanınmış profesyoneller olarak çalışırken ateizmin dört atlısı ismiyle tanınmaya başlayan dört yazardan üçüne kısaca değinmek yararlı olacaktır. dördüncü isim olan Sam Harris'e ise tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde detaylı olarak değinilecektir.

---

[48] Hemant Mehta, "**The Significance of Atheism, As Explained by George H. Smith**", (Çevrimiçi) http://friendlyatheist.patheos.com/2016/07/12/the-significance-of-atheism-as-explained-by-george-h-smith/, (Son erişim: 11.10.2020).

(1) Richard Dawkins (d. 1941)

Yeni atezmin öncü ismi olarak Richard Dawkins kabul edilmektedir. Dawkins bir biyolog olarak Oxford Üniversitesi'nde profesör iken *Simonyi - Bilimin Halk Tarafından Anlaşılması Kürsüsü'*nde[49] bilimin halk tarafından daha açık bir şekilde anlaşılması konusunda dersler vermiş ve bu kürsüden de emekli olmuştur. Dawkins, İngiltere'deki ders kitaplarında, *Yaratılış*'ı esas alan *akıllı tasarım*ın yer almasına şiddetle karşı çıkıp, yalnızca evrim teorisine yer verilmesi için çaba harcamıştır. Darwin'in fikirlerinin ondan daha ateşli bir savunucusu olduğu için Dawkins, *Darwin'in Rottweiler*'i olarak anılmaya başlamıştır[50] Yazar, ateistlerin durumunu geçmiş yıllardaki eşcinsellerin durumuna benzeterek 2007 yılında, kendilerini açıkça ifade etmekten çekinmemeleri için OUT adını verdiği bir kampanya başlatmıştır.

Dawkins, çoğunlukla evrim ve biyoloji konularında kaleme aldığı kitaplarının yanı sıra, evrenin ve yaşamın tesadüf eseri var olmasına dair yazdıklarıyla üne kavuşmuştur. *Yeryüzündeki En Büyük Gösteri, Gen Bencildir, Kör Saatçi* ve bunun gibi daha birçok popüler bilim kitabıyla adından bahsettiren yazar, 2006'da *Tanrı Yanılgısı* kitabıyla dünya çapında ün kazanmıştır. Dawkins, düşünce kuruluşlarıyla, konferanslarıyla ve katıldığı tartışma programlarıyla dine karşı savaşını devam ettirmektedir.

Dawkins, zaman zaman verdiği çatışmacı, saldırgan demeçleriyle ve sempozyumlardaki konuşma üslubuyla yakın arkadaşları tarafından endişe ile karşılanmıştır. Aynı şekilde yeni ateistlerden Dennett tarafından bile, "Dawkins

---

[49] "The Oxford Simonyi Professorship for the Public Understanding of Science", **Marcus Du Sautoy - The Simonyi Professor for the public Undristanding of Science**, (Çevrimiçi) https://simonyi.ox.ac.uk/about-marcus/the-oxford-simonyi-professor-for-the-understanding-of-science/
(Son erişim: 01.11.2020).

[50] Oxford'lu teolog Alister McGrath'in *Darwin'in Rottweiler*'ı *(Bir köpek cinsi)* yakıştırması için bkz.: Stephen S. Hall, "Darwin's Rottweiller, Sir Richard Dawkins: Evolution's Fiercest Champion, Far too Fierce", **Discover Magazine**, 2005, (Çevrimiçi) https://www.discovermagazine.com/planet-earth/darwinns-rottweiller, (Son erişim: 01-11-2020).

uzun soluklu saygınlığına zarar verebilir." şeklinde eleştirilmiştir.[51]

(2) Daniel Dennett (d. 1942)

Daniel Dennett'in (d.1942), söz konusu dört yeni ateist yazardan üslupça nispeten en ılımlısı ve felsefî olarak en güçlüsü olduğunu söylemek mümkündür. Harvard Üniversitesi'nde felsefe bölümünde ünlü naturalist, mantıkçı ve felsefeci Willard van Orman Quine'nın öğrencisi olmuştur. Dennett, zihin ve beyin konusundaki teziyle Oxford Üniversitesi'nden doktorasını almıştır. Tuts Üniversitesi Bilişsel Araştırmalar Merkezi'nde yöneticidir. Çeşitli düşünce kuruluşlarına üye olarak faaliyet göstermektedir. *Özgürlüğün Evrimi, Bilinç Açıklanıyor, Aklın G'özü, Özgürlük Alanı, Darwin'in Tehlikeli Fikri, Büyüyü Kırmak: Doğal Bir Olgu Olarak Din* gibi eserlerinde evrim ve zihin felsefesi konularını ele almıştır.[52] Tartışmaları çoğunlukla daha akademik düzeyde ve kavramsaldır. Dini inancı *useful crutch* [faydalı koltuk değneği] olarak ifade eder.[53]

(3) Christopher Hitchens (1949-2011)

Yeni ateizmin en sert dile sahip temsilcisi olan gazeteci ve tartışmacı yazar Christopher Hitchens[54] (d.1949), özafagus kanseri nedeniyle 2011 yılında ölmüştür. Önce İngiltere'de İşçi Partisi üyesiyken, ABD'nin Orta Doğu politikalarını, Irak savaşını destekleyen düşünceleriyle kötü bir üne sahip olmuş ve *yeni-muhafazakar (neo-con)* olmakla itham edilmiştir. Daha sonra ABD vatandaşlığına geçmiştir. Din

---

[51] Sophie Elmhirst, "Is Richard Dawkins Destroying His Reputation?", **The Guardian**, (Çevrimiçi) https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation (Son erişim: 01.11.2020).

[52] Dennett'in bilinç teorilerinde Tanrı sorununu ele alış yöntemi ile ilgili olarak lütfen bkz.: Saliha Sanlısoy Dökmetaş, **Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, 2019.

[53] Daniel Dennett (b.1942), Fifty Top Atheists in the World Today, **The Best Schools**, (Çevrimiçi) https://thebestschools.org/features/top-atheists-in-the-world-today/, (Son Erişim: 15.09.2020)

[54] Christopher Hitchens (1949-2011), Fifty Top Atheists in the World Today, **The Best Schools**, (Çevrimiçi) https://thebestschools.org/features/top-atheists-in-the-world-today/, (Son Erişim: 15.09.2020)

tartışmaları konusunda Rahibe Teresa'ya yönelik ağır ithamları nedeniyle gündem olmuştur. Çoğunlukla gazetecilikle ilgili kitapları olan Hitchens'ın şu kitaplarını da anmakta fayda vardır: *Portable Atheist* [Seyyar Ateist], *Genç Felsefeciye Mektuplar, Thomas Paine's "Rights of Man"* [Thomas Pain'in "İnsan Hakları"], *God is not Great* [Tanrı Yüce Değildir], *Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice* [Misyoner Pozisyonu: Teori ve Protikte Rahibe Teresa], *Arguably: Essays* [Tartışmalı: Denemeler]. Dawkins, Dennett ve Harris'i 2007'de Washington'daki evinde ağırlayarak yaptıkları sohbeti video kaydına geçmiştir. Dört yazarın görüşmesi 2019'da kitaplaştırılarak okuyucuya sunulmuştur.[55]

Aralarındaki en genç ve sert üsluba sahip ateist olan Sam Harris ise Stanford Üniversitesi'ndeki felsefe öğreniminin ardından, California Üniversitesi'nde nörobilim alanında doktorasını almıştır. Harris'i sonraki bölümlerde detaylıca inceleyeceğiz.

Bu isimlerle beraber, zaman zaman *Dört Atlı*'nın yanında *Bir Kadın Atlı* olarak anılmakta olan Somali asıllı Hollanda vatandaşı aktivist Ayaan Hirsi Ali (d.1969) de vardır. İlginç bir yaşam yaşam öyküsüne sahip ve *Infidel* [Kafir], *Heretic: Why Islam Needs a Reformation Now* [Aykırı: İslam'ın Şimdi Reforma İhtiyacı Olmasının Nedeni], *Nomad* [Göçebe], *The Caged Virgin* [Kafesteki Bakire] kitaplarının yazarı olarak özellikle Sam Harris ile İslam eleştirisi konusundaki mülakatları bilinmektedir.

d. Ateist Kuruluşlar

Aydınlanmadan günümüze Batı'da gelişen özgür düşünce ve tartışma ortamında ateistler de kendi yasal haklarını gözetmek, dünyanın birçok yerinde yaşayan ateistlerle irtibat ve dayanışma halinde olmak için çeşitli dernek ve kurumların çatısı altında örgütlenmişlerdir. Hukuksal bir zemini olduğu sürece, yeryüzündeki tüm fikir

---

[55] Christopher Hitchens, v.d., **Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi**, Çev. M. Miller ve B. E. Güner, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2019.

gruplarının bu şekilde örgütlenme hakkı olduğu bilinen bir gerçektir. Burada da bu kurumların önde gelenlerinden kısaca bahsetmek uygun olacaktır.

Yeni ateizm din ile çoğunlukla felsefî olarak değil, toplumsal ve politik düzlemde savaşım halindedir. Kendisini özgürce ifade etmek adına tüm yolları kullanarak, ulusal ve uluslararası dernekler olarak örgütlenmektedir. Ancak zaman zaman bu grupların söylemleri, doğal bir hak arayışından öte, yeni medya platformlarındaki tartışmalarda, toptancı bir zihniyetle din ve dindarlara yönelik cüretkâr ithamlara dönüşebilmektedir.

Bu örgütlerin programlarında seküler eğitim, ateist mültecilerin haklarının savunulmasının yanı sıra, sosyal sorumluluk projesi kapsamında Afrika'daki açlıkla mücadele gibi çalışmalar da bulunmaktadır. Bazı örgüt kurucuları bir başka dernekte de görev almakta, yerel örgütler uluslararası derneklerin şemsiyesi altında birleşip dayanışmaktadırlar.

The Brights isimli kuruluşun üyeleri kendilerini, aydınlanmacı veya aydın kelimelerinden ziyade, naturalist dünya görüşünü benimseyenleri temsilen *bright* [parlak, zekî] sözcüğü ile ifade etmektedir. Dünyanın 185 ülkesinden üyesi vardır. Üyeleri arasında Daniel Dennett, Richard Dawkins, Steven Pinker, Taner Edis, Hemant Mehta gibi çeşitli ülkelerin felsefe, bilim ve medya çevresinden birçok isim yer almaktadır.

Vizyonu, naturalist dünya görüşüne sahip bireylerin toplumda kabul görmesi ve inançlı bireyler tarafından baskılanmamasına yöneliktir. Kendi ifadeleri ile, supernaturalizme karşı naturalizmi savunurlar[56].

[56] Bkz.: **Who are The Brights**, (Çevrimiçi) www.the-brights.net/index.htm, (Son erişim: 13.04.2020).

Bahsedeceğimiz bir diğer kuruluş, kendilerini *özgür düşünceliler*[57] olarak ifade eden ateistlerin bir araya geldiği, *Free From Religion Foundation*[58] [Dinden Hür Vakfı] isimli kuruluştur. Bu kuruluşun başlıca hedefi, devlet kurumu ile dînî kuruluşların mesafesini korumaya yönelik, tam seküler bir toplum talebidir. Üyeleri arasında Hitchens gibi gazetecilerden, Steven Pinker gibi psikologlara, ünlü nörobilimcilerden televizyon programı yapımcılarına kadar geniş bir yelpazeden isimler vardır. Vakıf 1999'dan beri *Emperor Has No Clothes* [Kral Çıplak] ödülü vermektedir. Ödül alan kişiler dine dair eleştirilerini alışılagelenin dışında açık sözlülükle dile getiren, yani sözde *"Kral çıplak!"* diyen ünlü yazar, bilim insanı, medya yapımcıları ve elbetteki Dawkins, Hitchens ve Dennett gibi yeni ateistlerdir.[59]

Free From Religion Foundation'ın web sitesinde *FFRF Victories* [FFRF Zaferleri] başlıklı bir bölüm yer almakta ve burada her ay sekülerlik adına verdikleri mücadelelerin sonuçlarını yayınlamaktadırlar. Örneğin, ABD'de hangi okulda futbol karşılaşması öncesinde antrenörlerin oyunculara dua ettirme seansına son verdikleri haberini bir zafer olarak ilan etmektedirler.[60] Bu haber, söz konusu ateist kuruluşun önemli bir aktivizmi olarak dikkat çekmektedir.

Dünya üzerinde aynı amaca hizmet eden birçok kuruluşu bir araya getiren şemsiye bir kuruluş olan *Humanists International*[61] isimli kuruluş da küresel düzeyde bir aktivizm yürütmektedir. 1952'de toplanan ilk Dünya Hümanist Kongresinde okunan *Amsterdam Deklarasyonu*'nu 2002'deki 50. yıldönümü kongresinde güncelleyip yeniden yayınlamıştır. Burada modern hümanizmin tanımı yapılmış ve nitelikleri

---

[57] *Freethinkers:* Üyeler kendilerini, dini düşüncelerin etkisinde olmadıklarına vurgu yaparak, *dinden özgür* düşünceliler olarak ifade etmektedirler.
[58] Bkz.: **About FFRF** (Çevrimiçi) https://ffrf.org/about (Son erişim: 15.01.2021)
[59] Ödül alan isimler için bkz.: **Emperor Has No Clothes Award**, (Çevrimiçi) https://ffrf.org/outreach/awards/emperor-has-no-clothes-award. (Son erişim: 15.01.2021)
[60] Bailey Nachrainer-Mackesey, **FFRF Victories** (December 2020), (Çevrimiçi) https://www.freethoughttoday.com/vol-37-no-10-december-2020/ffrf-victories--december-2020, (Son erişim: 15.01.2021)
[61] Ayrıca bkz.: (Çevrimiçi) https://humanists.international (Son erişim: 05.01.2021).

açıklanmıştır. Buna göre hümanizm etik, akılcı, demokratik ve insan haklarını gözeten, sosyal sorumluluk bilincine sahip bireysel özgürlüğü destekleyen, dünya sorunlarının çözümünün dogmatik dini inançlarda değil de bilimde olduğunu savunan, her tür sanatsal çabayı ve hayalgücünü destekleyen bir yaşamın önemini vurgular.[62]

Humanists International'ın web sitesinde hümanist bireylerin, doğayı doğa ile açıklayan naturalist bir dünya görüşüne sahip, akılcı, dinden bağımsız düşünebilen, en azından dogmalara ve geleneklere boyun eğmeyen ateistler veya agnostikler oldukları ifade edilmektedir.[63]

Faaliyetleri arasında dünya çapında hakaret yasalarının fikir özgürlüğü kapsamında kaldırılması için hukuki çalışmalar yürütmek, tüm dünyada inançsızlara yapılan ayrımcılığın izlenip rapor edilmesi, kendisini hümanist olarak tanımlayan bireylerin küresel düzeyde buluşup tartışabileceği, birlikte hareket edebileceği sosyal platformlar tesis etmek gibi çalışmalar yer almaktadır.

Richard Dawkins Foundation ise, halk tabanında bilimsel okur yazarlığın ve seküler dünya görüşünün yayılmasını hedeflemiş bir vakıftır. İngiltere'de ve dünyada eleştirel düşüncenin yaygınlaşması ve buna saygı duyulmasını sağlamak vakfın öncelikli amaçlarındandır.

Ayrıca, Sam Harris'in *Project Reason* isimli bir çalışması vardır ki, Dawkins'in vakfı ile aynı amaca hizmet etmekteyken, bugün faaliyetlerini daha çok *Waking Up* isimli meditasyon uygulamasına yoğunlaştırmıştır.

Nihai olarak, özellikle ABD'de yayın yapan 200'den fazla ateizm içerikli web

---

[62] **The Amsterdam Declaration**, (Çevrimiçi) https://humanists.international/what-is-humanism/the-amsterdam-declaration/, (Son erişim: 05.01.2021).

[63] Bkz.: **What Is Humanism?** (Çevrimiçi) https://humanists.international)/what-is-humanism/ (Son erişim: 05.01.2021)

sitesini dizinlemiş olan *atheistsites.net*[64] isimli bir web portalından bahsetmek yararlı olacaktır. Ünlü ateist kuruluşlardan, daha az tanınmış olanlarına kadar birçok portalı ihtiva eden bu dizin, politika, felsefe, popüler kültür, alaycı mizah, dinden çıkma hikayeleri, seküler yaşam tarzı, basın - yayın, blog, öneri kitap liseteleri içeren sitelere vb. yer vermiştir. Ayrıca ateistler için küresel ölçekte önemli sayılan gün ve olaylara da değinmektedir.

B. TÜRKİYE'DE YENİ ATEİZM

Ateist eğilimler ve hareketler dünyadaki örneklerinde olduğu gibi Türkiye'de de bilimsel, materyalist, apateist, spiritüalist gibi yaklaşımlarla çeşitlilik göstermektedir. Osmanlı döneminde başlayan Batılı eserlerin çevirisi ve basımı Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da devam etmiştir. Bu bağlamda naturalist ve ateist eserlerin yayınlanmasını da daha önceki tarihlerde aramak gerekmektedir. Evrim teorisinin Türkçe'de ilk izah edildiği metinlerden olan Ahmed Midhad Efendi'nin *İnsan: Dünyâ'da İnsanın Zuhûru (1872-1873)* isimli makalesi, Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in Ernst Haeckel'den çevirdikleri *Vahdet-i Mevcûd, Bir Tabiat Âliminin Dini*[65] *(1892)* ve doğa olaylarını Yaratılış ile değil de bilim yoluyla açıklamak gerektiğinden bahseden Subhi Edhem'in *Darvinizm (1911)* isimli ders notları Cumhuriyet öncesi dönemde neşredilmişlerdir.[66] Burada ateizmle ilgili olarak hemen evrimi anmamızın gereği, onun kutsal metinlerdeki Yaratılış bahislerine bilimsel bir itiraz olarak öne sürülmesi ile ilgilidir. Buradan, fikir dünyamızdaki naturalist ve pozitivist anlayışın ilk izlerini rahatlıkla görmek mümkündür. Son tahlilde Osmanlı düşünürleri arasında ateizmin

---

[64] Detaylı dizin için bkz.: **Atheist Websites** (Çevrimiçi) http://atheistsites.net/#AV (Son erişim: 10.01.2021)

[65] Ernst Haeckel, **Vahdet-i Mevcûd Bir Tabî'at 'Aliminin Dîni**, Çev. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Çizgi Yayınevi, 2018, İstanbul 122 sayfa.

[66] Remzi Demir, "Evrim Kuramı'nın Türkiye'ye Girişi ve Etkileri", **Bilim ve Ütopya**, Y.: 22, S.: 269, 2016, s. 10-19. Ayrıca bkz.: Recep Alpyağıl, "Türkçe'de Darwin Sonrası İlk Tartışmalar", **Evrim ve Tasarım, Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi (Der.)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 353-466.

klasik materyalizm[67] ve pozitivizm yoluyla kendini gösterdiğini anlamaktayız.

Cemil Meriç'in ifadesiyle anarşizmin öncüsü, maneviyatın sorgulanıp çözüldüğü bir dönem olan 18. yy.'da yaşamış olan rahip Jean Meslier'dir.[68] Dine karşı tavrı bugünkü anlamıyla militan ateizme karşılık gelmektedir. Meslier, yalnızca dine değil, döneminin idari sistemlerine de karşı çıkarak naturalist ideal devlet modelini *Le Bon Sens* [Sağduyu] isimli kitabında izah etmiştir. Hayatının sonuna kadar rahiplik yapmıştır. Ancak kitabı ölümünden sonra bulunmuştur. Kitap, 1928'de Doktor Abdullah Cevdet tarafından *Akl-ı Selim* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiş ve günümüzde *Sağduyu, Tanrısızlığın İlmihali*[69] ismiyle basılarak, sosyalist ve Marxist çevreler için klasik bir eser olmuştur.

Türkiye'deki birçok ateist söylemin ortak özelliği, yeni ateizmin Dört Atlısı'nın tutumuna benzer şekilde, iğneleyici ve halkı anlamaktan uzak bir üsluba sahip olmalarıdır. Yani dinin toplumdaki sosyal ve psikolojik faydalarını göz ardı ederek, din istismarcılarının üzerinden genellemeye varıp eleştirmeleridir. Örneğin, Ateizm Derneği ile TKP, felsefeci Örsan Öyman ile jeolog Celal Şengör, sorunlu bir din eğitimi geçmişine sahip olan Turan Dursun (ö. 1990) ve Yasin Ceylan ile hukukçu İlhan Arsel (ö. 2010) sahaları ve yöntemleri farklı olsa da din karşıtı söylemde rahatlıkla aynı noktada buluşmaktadırlar. Bu isimlerden farklı olarak, felsefeci Ahmet Arslan, ateizmi akademik boyutta savunan, dine yönelik sert eleştirilere sahip olsa da kendisinden farklı görüşlere sahip insanlarla barışçıl bir ortamda tartışmayı mümkün ve değerli bulan bir isimdir.[70]

---

[67] Aydın Topaloğlu, "Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı", **Felsefe Dünyası Dergisi**, C.: 45, S.: 1, 2007, s. 130-146.
[68] Cemil Meriç, **Bir Facianın Hikayesi**, Umran Yayınları, 1981, Ankara, s. 14.
[69] Jean Meslier, **Sağduyu, Tanrısızlığın İlmihali**, Kaynak Yayınları, 1995, İstanbul, 349 sayfa.
[70] Fatih Yaman, "Söyleşi 1. Bölüm: Prof. Dr. Ahmet Arslan, Dünya Daima Efsaneyle/ Dinle Kurulur!", **Yetkin Düşünce Dergisi**, 2019, Y.: 2, S.: 5, (Çevrimiçi) www.yetkindusunce.com/dergi/sayi-5-tanriyi-yeryuzunden-kovmak.html (Son erişim: 08.02.2021).

Türkiye'de ateizmi kurumsal olarak dernek yapılarında, bazı siyasi partilerin geçmiş dönemlerdeki uygulamalarında[71] ve Marxist-Leninist sol örgütlerin din karşıtı söylemlerinde görmek mümkündür. Materyalist yaklaşımların en belirgin ortak özelliği din karşıtı olmalarıdır.[72] Marksist-Leninist örgütler de materyalist mirasın taşıyıcısı olarak teoride ve pratikte aynı çizgidedir. Ancak özünde Marxist bir terör örgütü olan PKK, zaman zaman din istismarıyla mütedeyyin halkta sempati uyandırmaya çalışmıştır.[73]

Bir din, mezhep veya ateizm hiçbir zaman açık bir söylemle devlet politikası olmamıştır. Ancak hükümetler bazında din eğitim ve öğretiminde, dînî kılık ve kıyafet serbestisinde dönem dönem değişiklikler yapılagelmiştir. Ancak Batılı ateistler nasıl ki kurumsal Hristiyanlık ile savaşım halinde iseler, Türkiye'deki ateistler de din işlerinden sorumlu devlet kurumunu eleştirmektedirler.

Türkiye'deki ateistler çoğunlukla ifade özgürlüğü noktasında, hak arama çabalarıyla gündeme gelmişlerdir. Bu amaçla resmi olarak 2014'te kurulmuş olan Ateizm Derneği, Türkiye'nin ateizm ibaresi taşıyan ilk derneği olmuştur. Dernek faaliyetleri, ifade özgürlüğü, vicdânî red, inançsız ailelerin çocukları için din derslerinin zorunlu olmaktan çıkarılması, ateist olmaları nedeniyle ayrımcılık yaşayan bireylere hukuki destek sağlamak gibi genel insan hak ve özgürlükleri ile ilgilidir. Bunun yanında, sosyal sorumluluk anlayışıyla atestler için psikolojik destek verip, ateist mülteci ve sığınmacılara da ihtiyaçları olan konularda el uzattıkları bir proje de yürütmektedirler.

Ateizm Derneği'nin ateizm anlayışı ve dine bakışları Turan Dursun, İlhan Arsel ve Yasin Ceylan'ın din hakkındaki düşünceleri eksenindedir. Sosyal medya

---

[71] Mehmet Cem Şahin, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri", **Toplum Bilimleri Dergisi**, 2012, C.: 6, S.: 12, s. 37.
[72] Murat Belge, "Solun Dine Bakışı", **Birikim Dergisi**, 2017, (Çevrimiçi) https://birikimdergisi.com/haftalik/8625/solun-dine-bakisi (Son erişim: 31.01.2021).
[73] Engin Avcı, "Yeni Sol Dalgadan Küresel Dalgaya Türkiye'de Terörizm", Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, C.: 29, S.: 1, 2019, s. 151.

mecralarından izleyicilerine Turan Dursun'un kitaplarını hediye ederek dinî düşünce ile mücadelelerini agresif olmayan bir yolla sürdürmektedirler.[74]

Derneğin dünyanın birçok ülkesinden destekçisi vardır. Bunun yanı sıra *Humanists International*, *Atheist Alliance International (AAI)*, *Center for Inquiry (CFI)* ve *Internationaler Bund der Konfessionslosen und Atheisten (IBKA)* isimli örgütlere üyedir. İnternet üzerinden yaptıkları canlı yayınlarla Türkiye'den ve dünyadan hem teist hem de ateist konuşmacıları konuk ederek, karşılıklı konuşmaya ve tartışmaya açık bir portre çizmektedirler.

Bir diğer yandan, siyasi kulvarda Tanrı ve din karşıtı politikalara sahip partiler, kamuoyu önünde din hakkında derinlemesine felsefî ve mantıksal analizler yapılmasının, halk kitlelerinin din konusundaki fikirlerini değiştirmekte işlevsel bir yöntem olmadığını düşünmektedirler. Bu nedenle, diyalektik Marxist öğretinin savunduğu şekliyle işçi sınıfı üzerinde, onların yaşamsal ihtiyaçlarına odaklanarak örgütsel çalışmayı öneren isimler ve yayınlar vardır.[75]

---

[74] Ayrıntılı bilgi için bkz.: (Çevrimiçi) https://www.ateizmdernegi.org.tr, (Son erişim: 07.01.2021).

[75] Nevzat Evrim Önal, "Feuerbach'tan Günümüze Militan Ateizmin Diyalektik Eleştirisi", **Bilim ve Aydınlanma**, C.: 1, S.: 4, 2018, Ankara, s. 299-306.

İKİNCİ BÖLÜM

YENİ ATEİST BİR DÜŞÜNÜR OLARAK SAM HARRIS

A. Harris'in Hayatı

Yeni Ateizmin Dört Atlısı içindeki en genç isim olan, tam adıyla Samuel Benjamin Harris 9 Nisan 1967 tarihinde ABD'nin Los Angeles şehrinde dünyaya gelmiştir. Annesi ünlü bir TV yapımcısı ve senarist olan Susan Spivak Harris, babası ise aktör Berkeley Harris'tir. Annesi inançsız bir Yahudi iken, babası Protestan mezhebine ait Quaker[1] tarikatına mensup bir Hristiyandır. Harris küçük yaştayken ebeveynleri boşanınca, annesi tarafından seküler bir tarzda yetiştirilmiştir. Harris'in ifadesine göre, evde din hakkında nadiren konuşulmakla beraber ateist olarak yetişmesi için özel bir çaba gösterilmemiştir.[2]

Harris, on altı yaşında ailesinden ilk defa uzaklaşıp Colorado dağlarında manevî bir inziva ve oruç deneyimi yaşamak üzere yirmi üç günlük bir kampa katılmıştır. Kampta yaşadığı durağan günler ve fiziksel koşulların ev konforundan uzak oluşu canını sıkmış ve özlemle eve geri dönmüştür.[3] Yaşının genç olması itibariyle bu meditasyon ve kişisel gelişim etkinliklerinden çok da feyz alamamıştır.

1987'de, Stanford Üniversitesi'ndeki ikinci senesinde bir arkadaşıyla yaşadığı kimyasal bir uyuşturucu olan MDMA[4] kullanımından sonra herşeye farklı bakmaya başlamıştır. Hayatında adeta yeni bir perde açılmış ve felsefî sorgulamalara yönelmiştir.

---

[1] *Quakerlar*: Protestanlığın alt kollarından, İngiltere kökenli bir tarikat, cemiyet. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Elif Onay, **Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Kuveykırlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

[2] Sam Harris Extended Interview, **Religion and Ethics Newsweekly**, (Çevrimiçi) https://www.pbs.org/wnet/religionandethics/2007/01/05/january-5-2007-sam-harris-extended-interview/3736/ (Son erişim: 07.01.2021)

[3] Sam Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, Çev. Bilge Gündüz, İstanbul, 2016, s. 8.

[4] *MDMA*: 3,4-metilendioksi-N-metilamfetamin, Ekstazi olarak bilinen uyuşturucu. Bkz.: Harris, **A.e.**, s. 9. Ayrıca bkz.: http://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/maddebagimliligi.pdf

Ancak sorduğu esas soru, uyuşturucu haplara bağlı kalmadan bilinci uyanık tutup derin iç görü sağlayan başka bir yol olup olmadığı ile ilgili olmuştur. Bunun üzerine okulunu bırakıp Hindistan'a ve Nepal'e giderek, Hinduizm'in ve Budizm'in meşhur lama ve gurularından meditasyon eğitimleri almıştır. Edindiği deneyimlerle toplamda iki yılı bulan inzivalara girmiştir.[5] On bir yıl sonra, 1997'de ülkesine dönüp, 2000 yılında Stanford Üniversitesinde felsefe lisansını tamamlamıştır.

Harris, 2009 yılında California Üniversitesi'nden nörobilimci ve psikiyatrist Prof. Dr. Mark S. Cohen[6] danışmanlığında bilişsel nörobilim alanında doktora derecesini almıştır. Doktora konusu, *bilimin insani değerleri belirleyip belirleyemediği* sorusu üzerinedir. Maneviyat ve ahlâkın insanın beyin ve sinir sistemindeki durumunu *fMRI*[7] isimli tıbbi görüntüleme sistemi ile inceleyerek edindiği verileri *Ahlâkın Coğrafyası: Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?* isimli kitabında yayınlamıştır. Harris'in bilimsel yöntemini açıklarken bu konudaki düşüncelerine daha ayrıntılı değineceğiz.

Harris, *I Wonder* ve *Conscious* isimli iki kitabın yazarı ve *New York Times* yazarlarından biri olan Annaka Harris ile 2004 yılında evlenmiştir. Emma ve Violet isminde kızları vardır. Eşi, aynı zamanda Sam Harris'in eserlerinin editörlüğünü yapmaktadır. Sam Harris kitaplarında, eşinin ve annesinin eserleri hakkındaki eleştirilerini ve notlarını son derece değerli bulduğunu ifade etmektedir.

Yazar uzun yıllar Tibetli, Hintli, Burmalı ve Batılı meditasyon ustalarıyla çalışarak, modern ve bilimsel bağlamda derin düşünmeyi öğrenmek isteyenler için

---

[5] Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, s. 9.

[6] Bilgi için lütfen bkz.: Mark S. Cohen, **Past Members and Still Friends**, (Çevrimiçi) www.brainmapping.org/MarkCohen/Alumni.html (Son erişim: 15.01.2021). Ayrıca bkz.: (Çevrimiçi) https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/?term=Harris+S&cauthor_id=19794914 (Son erişim: 15.01.2021).ve Mark S. Cohen, (Çevrimiçi) www.brainmapping.org, (Son erişim: 15.01.2021).

[7] *fMRI*: Fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme. Ayrıca bkz.: Hannah Devlin, **Introduction to fMRI**, (Çevrimiçi) https://www.ndcn.ox.ac.uk/divisions/fmrib/what-is-fmri/introduction-to-fmri (Son erişim: 03.11.2020) ve Kâmil Uğurbil, **Development of Functional Imaging in The Human Brain (fMRI); The University of Minnesota Experience**, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3530260/ (Son erişim: 10.11.2020)

Waking Up (Uyanış) adını verdiği bir meditasyon yöntemi geliştirmiştir. Otuz yıldır meditasyon uygulaması yaptırmaktadır. Bu meditasyon seansları için *Making Sense* isminde bir de akıllı telefon uygulaması sunmaktadır. Takipçilerinin günlük meditasyon egzersizlerine ulaşmasını bu yolla kolaylaştırmıştır. Harris'e bu çalışmalarına istinaden İngiltere'de, geçmişi 1893'e uzanan *Watkins - Mind, Body, Spirit* isimli ezoterizm temalı dergide, "*2019 yılının 100 Spiritüel İsmi*" listesinde 13. sırada yer verilmiştir.[8]

Harris, kitaplarıyla ard arda New York Times'ın çoksatar listesinde yer alarak gün geçtikçe daha çok tanınmıştır. Başlıca eserleri arasında *İnancın Sonu (2004), A Letter to A Christian Nation* [Hristiyan Bir Millete Mektup] *(2006), Ahlâkın Coğrafyası (2010), Yalan (2011), Free Will* [Özgür İrade] *(2012)* isimli kitapları gösterilebilir.

İnancın Sonu isimli kitabı 2005'te PEN[9] ödülünü kazanmıştır. Daha sonra meditasyona yöneliş hikayesini anlattığı *Uyanış (2014)* adlı eseri ve Pakistan kökenli İngiltere vatandaşı bir Müslüman olan Maajid Nawaz ile gerçekleştirdikleri söyleşinin kitaplaştırıldığı *İslam ve Hoşgörünün Geleceği (2015)* yayınlanmıştır. Hitchens'ın evinde gerçekleşen, Dawkins, Dennett ve Harris'e *Ateizmin Dört Atlısı* olarak ün kazandıran tartışmanın kitaplaştırıldığı *Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi (2019)* ve podcast yayınlarında konuklarıyla yaptığı söyleşilerden bir seçme olan *Making Sense (2020)* adlı kitaplar da devam eden yıllarda yayınlanmıştır.

Harris'in yazıları ve katıldığı halka açık tartışma programları nörobilim, ahlâk felsefesi, din karşıtlığı, meditasyon deneyimleri, dinsel şiddet, akılcılık gibi çeşitli konuları kapsamaktadır. Çalışmaları ağırlıklı olarak, insanların kendi iç dünyalarını anlamaya ve dinsiz bir maneviyatı nasıl yaşayabileceklerine dair rehberlik yapmak üzerinedir. Ayrıca insanların din konusundaki geleneksel düşüncelerini değiştirmeye

[8] **The 100 Most Spiritually Influential Living People in 2019**, https://www.watkinsmagazine.com/watkins-spiritual-100-list-for-2019 (Son erişim: 22.10.2020).

[9] PEN: Uluslararası bir şairler, senaristler, editörler, denemeciler ve romancılar birliğidir. Bilgi için lütfen bkz.: (Çevrimiçi) https://pen-international.org/who-we-are/history (Son erişim: 30.01.2021).

yönelik ciddi bir uğraş içindedir.[10]

Harris'in çalışmaları, yirminin üzerinde dile çevrilmiştir. ABD'de yayınlanan *The New York Times, New Yorker, Time, Scientific American, Nature, Rolling Stone* gibi birçok dergide kendisinden söz edilmiş ve röportajlarına yer verilmiştir. Harris'in yazılarının yayınlandığı süreli yayınlar arasında ise *The New York Times, The Los Angeles Times, The Economist, The Times (Londra), The Boston Globe, The Atlantic* ve *The Annals of Neurology* yer almaktadır. Harris, ayrıca podcast programları ile belli bir dinleyici kitlesine düzenli olarak hitap etmektedir. İnternet üzerinden yayına hazırlayıp sunduğu *Making Sense* programı ile ABD'nin dünyaca ünlü bir bilgisayar ve çevrimiçi yayıncılık şirketi tarafından, bilim ve eğitim kategorisinde en iyi yayıncılardan biri seçilip Webby ödülünü kazanmıştır.[11]

B. Harris'in Çalışmaları

1. Harris'in Çalışmalarına Bakışta Yöntem

Harris'in yeni ateizm düşüncesindeki konumunu, metodolojisini ve felsefî duruşunu görebilmemiz için bu konuda en ön plana çıkan eserinden başlayarak değerlendirmek gerekti. Bu nedenle değerlendirmemize *İnancın Sonu* isimli kitabından başlamayı uygun gördük. Harris'in bu ilk kitabını okumamızın ardından, son çalışmalarına kadar geçen süre içinde inançlara ve inananlara dair fikirlerinde belirgin bir değişim olup olmadığını tahkik etmek üzere, sondan başa doğru bir okuma yapmayı tercih ettik.

Nörobilime dayanarak vardığı sonuçları tahkik edebilmek adına, ortak yazarlı ve bağımsız bilimsel makalelerini, bunlara ilave olarak konferanslarını da değerlendirmemize dahil ederek genel bir bilgi verdik. Öte yandan, düzenli olarak

[10] Harris, **a.g.e.**, s. 17.
[11] http://samharris.org/about/

yaptığı podcast yayınlarını ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye gerek duymadık. Kendisi ile yapılmış olan röportajları da değerlendirmemize dahil ettik.

2. Harris'in Kitapları

a. İnancın Sonu: İnanç ve Mantığın Kafa Kafaya Çarpışması[12]

Eserin orijinal adı *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* olup, Türkçe'de *İnancın Sonu: Din, Terör ve Aklın Geleceği* olarak doğru karşılık bulmaktadır. İlk kez 2004 yılında ABD'de basılmıştır. Türkçe'de ise bundan on yıl sonra, 2014 yılında okuyucu ile buluşmuştur. Yedi bölüm ve bir sonuç kısmından oluşan kitap 352 sayfadır. İnanç ile mantığı kesinlikle uzlaşamayacak iki saha olarak gören yazar, 11 Eylül 2001'de ABD'deki İkiz Kule saldırılarının ardından tüm dinlere yönelik öfkesini dramatize ederek kaleme almıştır.

İnancın Sonu adlı eserin temel tezi, şiddet içerdiğine inandığı bütün dinlerin ortadan kaldırılması ve dinler dünyayı yok etmeden önce tüm dünyanın sekülerleştirilmesi gerektiği fikri üzerine kuruludur. Hoşgörüyü de sert bir dille eleştirdiği bu kitabından başta Richard Dawkins olmak üzere, birçok ABD'li köşe yazarı övgüyle söz etmiştir. Hatta kimilerince din ile aklın ayırımını en iyi ortaya koyan kitap olarak kabul edilmiştir.

İnancın Sonu adlı kitapta, inanan insanların ılımlı ve hoşgörülü olamayacakları, dinin yayılmacı doğası ve ele geçiremediği toplumlara karşı şiddet yanlısı olduğu, dünyadaki savaşlar tarihinin din kökenli soykırımlarla dolu olduğu iddiaları konu edilmiştir. Yazar din yerine önerdiği uygulamaları, dünyanın tek merkezden yönetilmesi ve "mükemmel silah" hakkındaki fikirlerini sunduğu çözüm önerileri kapsamında açıklamaktadır. Yazarın bu kitabıyla New York Times'ın en çok satanlar listesinde yer

[12] Sam Harris, **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2014.

almış ve kurgu dışı eser dalında, dünya çapında bir yazarlar birliği olan PEN *Martha Albrand* ödülünü kazanmıştır.

b. Letter to a Christian Nation [Hristiyan Bir Millete Mektup][13]

Kitabın orijinal adı *Letter to a Christian Nation* [Hristiyan Bir Millete Mektup] olup, 2006 yılında ABD'de yayınlanmıştır. Türkçe'ye çevrilmemiştir. Uzunca bir mektup şeklinde olan kitap ara başlıkları ile 96 sayfadır. Sam Harris, *İnancın Sonu* isimli kitabının Hristiyanlar arasında yankı uyandırmasına yanıt olarak kaleme almış olsa da, eleştirdiği hedef kitlenin aslında tüm inançların mensupları olduğunu ifade etmektedir.

Harris bu kitapta Kitâb-ı Mukaddes[14] eleştirisine ağırlık vermiştir. Ancak bu eleştiriyi yaparken, bazen Hristiyan otoritelerinin kararlarından kaynaklanan tarihe geçmiş olan insanlık suçlarını öne sürmekte, bazen de Kitâb-ı Mukaddes pasajlarını eleştirmektedir. Eleştirilerine, "Eğer amaç, insan sevgisini yaymak ise bunun benzerlerini daha eski dinî önderler ve filozoflar da söylemişlerdir. Kitâb-ı Mukaddes yeni ne getirmiş olabilir ki?"[15] sorusuyla başlamaktadır. İddialarında Kitâb-ı Mukaddes'te kadın haklarının yok sayılması, teodise, şiddete teşvik gibi konulara yer vermektedir.

Harris'e göre, en sağlıklı ve gelişmiş ülkeler, gündemlerinde din ve dinle ilgili konuların olmadığı ülkelerdir. Avrupa'da suç oranının artmasının sebebini de aşırı göç almasına bağlamaktadır.[16] Kitapta Sam Harris'in ateizmle ilgili olarak ifade ettiği şu

[13] Sam Harris, **Letter to a Christian Nation**, 2006, Knopf.
[14] *Kitâb-ı Mukaddes*: Hristiyanlığın, Tevrat ile başlayıp dört kanonik İncili de kapsayan kutsal kitabıdır. Batılı kaynaklarda Bible olarak geçer. Yalnızca Tevrat'tan bahsedilmek istendiğinde, birden fazla bileşeni olan bir külliyatı ifade eden Tanah, yalnızca İncillerden bahsedildiğinde ise Gospel ismi kullanılır. Bilgi için bkz.: "Yahudiliğin Kutsal Metinleri", **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ed. Prof. Dr. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 4. bs., Ankara, 2016, s. 222.
[15] Harris, **a.g.e.**, s. 11
[16] **A.e.**, s. 44.

cümle önem arzetmektedir:

> "Ateizm bir felsefe değildir. Hatta bir dünya görüşü bile değildir. O sadece ayan beyan ortada olanın bir itirafıdır. Ateizm, olmaması gereken bir terimdir. Bir insan kimyacı değilse kendisini "kimyager olmayan" şeklinde tanıtmaya gerek duymadığımız ve Elvis Presley'in hâlâ yaşadığına inananlardan belli bir kelime ile bahsetmediğimiz gibi ateizm teriminin de olması gereksizdir.[17]

Görünüşte toprakları ele geçirmeye yönelik tüm çatışmalar aslında genellikle derin dînî köklere sahiptir.[18] İnsanlar genelde dinsel şiddetin eğitimsizlikten ve cehaletten kaynaklandığını düşünürlerken, 11 Eylül saldırılarını yapan kişilerin gayet iyi eğitimli insanlar olduklarını söylemektedir.[19] Teröristlerin nükleer bomba yapabilecek bilgiye ve kaynaklara ulaşma imkanları olsa da, yine de terör saldırısı sonrasında 72 hurinin Cennet'te kendilerini beklediğine inandıklarını vurgulamaktadır.[20]

Yazar bu metni, okulların, medyanın ve halka mâl olmuş isimlerin din eleştirilerini nesillere aktarma konusunda başarısız olmaları sonucunda kaleme almak zorunda kaldığını söylemektedir. Son olarak, Müslüman kitlelerin kendilerinden olmayanları öldürmek için yanıbaşlarında durduğunu söyleyerek, biraz şaşkınlık ve biraz da umutla kaleme aldığını ifade etmektedir.[21]

c. Ahlâkın Coğrafyası: Bilim, İnsani Değerleri Nasıl Belirler?[22]

Orijinal adı *The Moral Landscape: How Science Can Determine Human Values* olan kitap 2010 yılında yayınlanmıştır. Türkiye'de bu isimle ilk yayınlandığı tarih ise 2016'dır. Kitabın okuyucuyu yer yer zorlayan, akıcı olmayan bir tercüme dili olduğu kanaatindeyiz. Tezimizde *ahlâkî coğrafya* tabirini *ahlâkî manzara*

---

[17] Harris, **a.g.e.**, s. 51.
[18] **A.e.**, s. 81.
[19] Harris, **Letter to a Christian Nation**, s. 88.
[20] **A.e.**, s. 83.
[21] **A.e.**, s. 91.
[22] Sam Harris, **Ahlâkın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, Çev. Mehmet Egemen Nişancı, Ankara, Akılçelen Kitaplar, 2016.

olarak kullanmayı tercih ettik. Beş bölümden oluşan bu kitap, 359 sayfadır.

Sam Harris'in *ahlâkî manzara* tanımı kavramsal bir düzlemdir. Bilinçli varlıkların esenlik ve acıları üzerinden tanımlamaktadır.[23] Yazar bu kitabında, bilimin ahlâk tartışmalarında neyin iyi ve neyin kötü olduğu üzerine söz söyleme gücü olduğunu iddia etmektedir. Bu tezini bilimsel araştırma istatistiklerinden ve kendi doktora tezinden verdiği örneklerle savunmaktadır. Alışıldık haliyle ahlâkın, göreceli ve soyut bir felsefe konusu olması nedeniyle, Dawkins'in bu kitap hakkında söyledikleri dikkate değerdir: "Bilimin, ahlâk konusunda söyleyecek hiçbir sözü olmadığı şeklindeki korkunç söylenceyi savunanlardan birisi de bendim. Şaşırtıcı olan, bu kitap düşüncemi tümüyle değiştirdi." Bu kitabında Harris, klişeleşmiş bir önerme olan, bilimin insani değerler hakkında söyleyeceği bir şey olmadığı düşüncesine yeni bir eleştiriyle cevap vermektedir. Çünkü Harris, gözlemlenebilir olması nedeniyle, ahlâkın ve insani değerlerin gayet doğal olarak bilimin çalışma sahasına girdiğini savunmaktadır. Hatta bu değerlerin doğa bilimlerinin yasalarına benzeyen evrensel bir mekanizması olduğunu açıklamaya çalışmaktadır.[24]

Harris, ahlâk konusunu bilimsel olarak yeniden ele alıp, yeni bir bakış açısıyla hem felsefî, hem de sosyal bilimler alanını da kapsayacak şekilde çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Yazar, kitabın bir bölümünde Kaliforniya Üniversitesi'nde yaptığı doktora araştırmasına değinmektedir. İnanma, inanmama ve kararsız kalma fiilleri esnasında beyindeki kan akışını fMRI görüntüleme sistemi ile izleyerek, beynin hangi kısımlarının faal olduğunu nörobilim disiplini içerisinde araştırmıştır. Ahlâk konusundaki düşüncelerine ayrıntılı olarak üçüncü bölümde değineceğiz.

---

[23] Harris, **a.g.e.**, s. 15.

[24] Sam Harris, "Science Can Answer Moral Questions", **TED**, (Çevrimiçi) https://youtube.be/Hj9oB4zpHww, (Son erişim: 18.01.2021).

d. Yalan, Yüzde Yüz Dürüst Yaşamak Mümkün mü?[25]

Yazarın, *Lying* [Yalan] isimli kitabı 2011'te ABD'de, 2014'te ülkemizde yayınlanmıştır. On iki bölüm ve iki söyleşi ekinden oluşan kitap 126 sayfadır. Harris, Stanford Üniversitesi'nde öğrenciyken "Etik Çözümleyici" isimli bir ders aldığından bahsetmektedir. *Yalan* isimli kitap da, hocası Prof. Ronald A. Howard'ın "Yalan söylemek yanlış mı?" sorusu etrafında uygulamalı olarak işlediği bu dersin kendisine verdiği ilham üzerine kaleme aldığı düşüncelerinden oluşmaktadır. Hem hocası ile yaptığı röportaja hem okurları ile yalan üzerine gerçekleştirdiği mülakatlara yer vermiştir.

Harris, yalan söylemenin insan psikolojisine getirdiği yükü, "pembe" bile olsa yalan söylenen kişiye zaman içinde nasıl bir kötülük olarak yansıdığı, söyleyene ve söylenene, topluma verdiği zararlar, zaman ve güven kayıpları üzerinden ele almıştır. Harris'in, insanların yalan olarak görmediği ihlaller ve ihmalleri de yalan konusu içerisinde değerlendirmiş olduğuna değinebiliriz. Örneğin "Bir insanın kasadan 100 TL çalması kötü bir eylem kapsamında ihlal sayılırken, kendisine para üstü olarak yanlışlıkla verilen 100 TL'yi hemen iade etmemesi ihmaldir."[26] demektedir. Eser, popüler felsefe tarzında bir deneme ve kişisel gelişim sınıfında bir çalışmadır.

e. Free Will [Özgür İrade][27]

Orijinal ismi *Free Will* olan kitap, Sam Harris tarafından 2012'de ABD'de yayınlanmış, Christopher Hitcens'a adanmış ve Türkçe'ye ise henüz çevrilmemiştir. Sekiz bölüm ve 70 sayfalık bir kitapçıktır. İnsanların özgür iradeye sahip olmadığı tezini bilimsel araştırmalarla destekleyerek savunan yazar, din felsefesinin önemli

[25] Sam Harris, **Yalan, Yüzde Yüz Dürüst Yaşamak Mümkün mü?**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul, 2014.
[26] **A.e.**, s. 24
[27] Sam Harris, **Free Will**, New York, Free Press, 2012.

konularından birini bilim vasıtasıyla yorumlamaktadır. Yazarın bu kitabı, *Ahlâkın Coğrafyası* isimli kitabındaki özgür irade bahislerinin bir derlemesi niteliğindedir. Harris'in naturalist ve determinist zaviyeden tartışığı konuya üçüncü bölümde değineceğiz.

f. Uyanış: Bir Yol Haritası[28]

Harris'in 2014 yılında ABD'de yayınlanan, dilimizde yayın tarihi ise 2016 olan bu eserinin İngilizce orijinalinde *A Guide to Spirituality without Religion* [Dinsiz Maneviyat İçin Bir Rehber] alt başlığı yer almaktadır. Türkçe çevirisindeki alt başlık ise *Bir Yol Haritası* şeklindedir. Bu farkın, Türkiye'deki genel okuyucu kitlesinin dikkatini olumsuz anlamda çekmemek için olduğu düşünülebilir. Kitap beş bölüm olup 236 sayfadır. Kitabın temel amacı din olmaksızın insanlara manevî rehber olmaktır. Kişisel gelişim temalı bir çalışma gibi görünse de ateist bir felsefecinin ruh ve maneviyat *(spiritualism)* konularını nasıl yorumladığı açısından önem taşımaktadır.

Uyanış adlı eserde Harris, yirmili yaşlarında bir arkadaşıyla deneyimlediği narkotik bir madde kullanımından çıkardığı sonucu ve daha sonra Uzakdoğu'ya yaptığı yolculuktan edindiği kazanımlarını anlatmaktadır. Otobiyografik bir tarafı da olan eserde Harris, insanların günlük koşturmacanın olumlu ve olumsuz yanlarından etkilenip, yalnızca güvenlik kaygısına ve mutluluğa odaklandığına, bu yüzden esas odaklanması gereken amacı gözardı ettiğine dikkat çekmeye çalışmaktadır.

Harris'e göre insan farkında olmadan *şimdiki ânın* peşine düşmüştür. Çağlar boyu tüm mistik ve meditasyon üstatları da bunu söylemişlerdir, demektedir. Harris, bu düşüncelere varmasını sağlayan MDMA *(Ekstazi)* adlı narkotik maddenin, bilincini kapatmadan, aksine bilincini son derece berraklaştırarak bulunduğu âna odaklanmasını sağladığını aktarmaktadır. Hayatında kendisini daha önce hiç bu kadar aklı başında

[28] Sam Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, Çev. Bilge Gündüz, İstanbul, 2016.

hissetmediğini, diğer uyuşturucuların algıları bozmasına karşın bu maddenin aklını tamamen berraklaştırdığını anlatmaktadır.

Harris, hissettiği şeyin aşırı bir sevgi doluluk hissi değil, mevcut sevgi hissinin ifadesini dışa vurmak olduğunu, çağlar boyu mistiklerin de zaten söylemekte olduğu şeyin bu olduğunu farkettiğini söylemektedir. Kurumsal dine olan katı eleştirisini bir yana koyacak olursak, en azından tarihi mistik kişilerin sahtekar olmadığını artık anladığını ifade etmektedir. Yalnızca, o bilge kişilerin ânı yaşamaya yönelik sunduklarına dair manevî deneyimlere kulak kabartıyor. Çünkü bu manevî şahsiyetler, *şimdi*'yi hakkıyla yaşamayı kendi fiilleriyle edinmişlerdir. Uyuşturucu gibi kısa yollara başvurmadan, kendi tecrübeleriyle ânı yaşamanın hakikatine ulaşmaları onları ve öğretilerini farklı kılmaktadır. Bunu farkettikten sonra Harris'in hayatı artık geri dönülmez bir yola girmiştir. Kitapta ruh, maneviyat, kontemplasyon, yoga ve meditasyon konularına değinilmekte ve yeni başlayanlar için basit bir odaklanma egzersizi de tarif edilmektedir.

g. İslam ve Hoşgörünün Geleceği: Bir Diyalog[29]

Harvard University Yayınları tarafından 2015'te yayınlanan kitabın ismi, *Islam and the Future of Tolerance: A Dialogue*'dur. Türkiye'deki ilk yayın tarihi 2018'dir. Kitap yedi bölüm ve 95 sayfadan oluşmaktadır. Sam Harris ile Pakistan asıllı İngiliz vatandaşı bir Müslüman olan Maajid Nawaz'ın münazarasından oluşmaktadır. Nawaz, daha önce şiddet yanlısı Müslüman bir grubun üyesi iken düşünceleri değişmiş, bu serüvenini de *Radical: My Journey out to Islamist Extremism to a Democratic Awakening*[30] *(Köktenci: İslamî Aşırılıkçılıktan Demokratik Bir Uyanışa Yolculuğum)* isimli kitabıyla okura sunmuştur. Kendisini liberal olarak tanımlamaktadır.

[29] S. Harris ve M. Nawaz, **İslam ve Hoşgörünün Geleceği: Bir Diyalog**, İstanbul, Kitap Kurdu Yayınları, 2016.
[30] Maajid Nawaz, **Radical: My Journey out to Islamist Extremism to a Democratic Awakening**, Londra, Virgin Books, 2012.

Dahası, dinî aşırılıklara, ayrımcılığa karşı çalışmalar yapan Quilliam Vakfı'nın da kurucularındandır.

Harris, *İnancın Sonu* isimli ilk kitabında inançlı insanlarla diyaloğa kapalı[31] bir tutum sergilemektedir. Ancak bu kitapta, "kendince belirlediği bazı şartlar sağlandığında" bir Müslümanla diyaloğun mümkün olabileceğini göstermektedir.[32] Çünkü yazar, her bir Müslümanı Tanrı'nın emriyle patlamaya hazır bir bomba gibi görmektedir. Ona göre, kendisiyle konuşulabilir bir Müslüman, öncelikle Kur'an'a eleştirel bir gözle bakmayı başarmış olmalıdır.

Bu söyleşide Nawaz, Müslümanların şiddete başvurma nedenlerine gerekçe olarak, önce İsrail'in kurulması karşısında Müslümanların bir şey yapamamasını, ardından Afganistan'da ve Irak'ta güçsüz kalmalarını, ardından 90'lı yıllarda Bosna'da yaşanan insanlık dramına bir karşlık veremeyişlerini göstermektedir. Nawaz'a göre, bu hezimetler radikal gruplaşmalara yol açmıştır ve bunun son örneği de son 10 yıldır Suriye'de yaşananlardır.

Harris, bu söyleşide Müslümanları belli kriterlere göre sınıflandırdığından bahsetmektedir.[33] Bu sınıflandırma, her fırsatta şehit olmak isteyen cihatçılar, onlar gibi düşünen, ancak kendilerini siyasi kulvarda gösteren İslamcılar, tüm grupları destekleyen ancak bir eylemde bulunmayan sessiz Müslüman çoğunluk ve son olarak da şiddet yanlısı grupların İslam'ı temsil etmediğini düşünen ılımlı Müslümanlar. Nawaz da kitabında birkaç yaklaşımdan bahsetmektedir.[34] Buna gruplar: ABD'li Müslümanlar içinde bulunup Avrupa'lı Müslümanlara göre daha oturaklı bir topluluk kurmuş olan reformist Müslümanlar ve iletişimde Müslüman kimliğini ikinci planda tutan hasbelkader Müslümanlar şeklindedir. Harris'in, Müslümanlığın her tür yorumuna,

[31] Sam Harris, **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2014, s. 27.
[32] Harris, Nawaz, **İslam ve Hoşgörünün Geleceği, Bir Diyalog**, s. 85.
[33] **A.e.**, s. 19.
[34] **A.e.**, s. 85.

hatta antropolojik gerçekliğine dahi sert itirazları vardır. Bu konuya tezimizin üçüncü bölümünde değineceğiz.

h. Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi[35]

Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi adlı kitap, 2007 yılında, Dawkins, Dennett ve Harris'in, Christopher Hitchens'ın Washington'daki evine konuk olarak yaptıkları yaklaşık iki saatlik bir sohbetin video kaydının transkripsiyonunun yıllar sonra, 2019'da kitaplaştırılmasıdır. Kendilerine "*Ateizmin Dört Atlısı*" ifadesi bu sohbetin ardından verilmiştir. Okurları tarafından *Dört Silahşörler*, *Seküler Rushmore Dağı* yakıştırmaları da yapılmıştır. Üç bölümden oluşan kitap 200 sayfadır. Orijinal ismi *The Four Horsemen: The Discussion that Sparked an Atheist Revolution* olan kitap, Türkçe'ye *Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi* adıyla çevrilmiş, *ateist devrim* ibaresi eklenmemiştir. Hitchens'ın ölümü nedeniyle kitap ona adanmıştır. İngiliz bir tv programcısı ve komedyen olan Stephen Fry'ın önsözü ile başlamaktadır. Kitap, oturumdaki diğer üç yazarın sonradan ekledikleri birer makale ve birkaç ilginç okur yorumu ile yayınlanmştır.

Dört Atlı oturumuna Somali asıllı Hollanda vatandaşı Ayaan Hirsi Ali de katılacakken, Hollanda parlamentosundaki görevi nedeniyle katılamamıştır. Ancak Hitchens'ın ölümünden sonra İslam eleştirileriyle o da yeni ateist çizgide kabul edilmiştir. Bu toplantı, dört yazarın tanıştıkları dönem boyunca bir araya gelerek sohbet ettikleri tek oturum olmuştur.

Bu söyleşi dört yazar, okurlarının kendilerine yönelttikleri eleştirilerden yola çıkarak doğal akışı içinde spontane bir sohbet geliştirmektedirler. Söyleşi, Hitchens'ın ölümünden sonra kitaplaştırıldığı için Dawkins, Dennett ve Harris'in kaleme aldığı kısa

[35] C. Hitchens, R. Dawkins, S. Harris, D. Dennett, **Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi**, Çev. Melisa Miller, Efe Güner, İstanbul Kuzey Yayınları, 2019.

giriş yazıları ile başlamaktadır. Harris kendisine ayrılan bölümde, dünyanın farkında olan, zevkini çıkaran ve meditasyon yapanlar bir Tanrı'ya inanmaya gerek duymazlar, demektedir. Devamında, "ilaçlar bilim sayesinde bulunur. Şu durumda insanlar acı ve ızdırabı engellemeyen bir Tanrı'ya şükretmeye devam mı edecekler?[36] Şüphesiz edenler olacaktır. Bu yüzden bu konuşmalar devam etmeli..."[37] diyerek ilave etmektedir.

i. Making Sense[38] [Anlam İnşâsı]

Sam Harris, *Making Sense* isimli podcast yayınlarında konuklarıyla zihin felsefesi, toplumsal sorunlar, özgür irade, siyasal aşırılıklar ve insanlığın geleceği gibi konular üzerine sohbet etmektedir. Ağustos 2020'de yayınlanan kitap, Harris'in bu yayınlardan yaptığı on seçkinin transkriptinden oluşmaktadır. Henüz Türkçe'ye çevrilmemiş olup 421 sayfadır. Bu söyleşiler güncel olarak, internet üzerinden çeşitli video ve sesli yayın mecralarında yayınlanmaktadır.

3. Harris'in Podcast Yayınları ve Mobil Uygulaması

Harris 2014'ten itibaren, *Making Sense* ismindeki podcast yayınıyla insanların hayatlarındaki anlam arayışına dair rehberlik ettiği çevrimiçi bir radyo yayını yapmaktadır. Programına konuk ettiği, kendisine fikren yakın ünlü isimlerle 'gönülden gönüle' tarzında bilinç, dinsiz maneviyatın imkanları ve meditasyon, nörobilim, antisemitizm ve ırkçılık karşıtlığı gibi konularda söyleşiler yapmayı sürdürmektedir. Bu yayınlarda özellikle dikkatimizi çeken, eskiden Müslüman olup inançsızlığa geçen konukları da davet etmesi olmuştur. Programında kendisine yapılan eleştirilere ve tartışmalara da yer vermektedir. Zaman zaman programının bir kısmını kendi geliştirdiği bir meditasyon uygulamasına ayırmaktadır.

[36] **A.g.e.**, s. 63.
[37] **A.e.**, 64.
[38] Sam Harris, **Making Sense**, New York, Harper Collins Publishers, 2020.

Harris'in, İslam'dan ateizme geçmiş kişilerle olan diyalogları bu bağlamda dikkat çekicidir. İslam'ın Afrika ve Orta Doğu ülkelerinde ağırlıklı olarak geleneksel ataerkil yorumla yaşanması sebebiyle, erkeklere sonsuz söz sahibi ve hükmetme yetkisini İslam'ın verdiğini düşünerek mağduriyet yaşayan, İslam'ı ve ülkelerini terkeden kadınlarla mülakatları mevcuttur. Yanı sıra, farklı yaşam tarzları nedeniyle ülkelerinde ölümden kaçan erkeklerle yaptığı mülakatlar da mevcuttur. Bu tür programlar Harris'in İslam'la olan mücadele amacına bir Müslümanla yapacağı görüşmeden daha fazla uygun düşmektedir. Çünkü yukarıda bahsettiğimiz şekilde yüzeysel bir İslam değerlendirmesini yeterli bulduğundan, mevcut peşin hükümleriyle İslam'a açıkça savaş ilan etmiş görünmektedir.

Bunlara ek olarak, Sam Harris geliştirdiği meditasyon pratiklerini, 2018 yılında akıllı cihazlar için piyasaya sürdüğü *Waking Up: Guided Meditation and Daily Mindfulness* [Uyanış: Rehberli Meditasyon ve Günlük Farkındalık][39] adındaki uygulama ile daha geniş bir kitleye ulaştırmaya başlamıştır. Harris kendi meditasyon deneyimi ile Doğu'nun bilgeliğini ve moral değerleri rasyonel bir bakış açısıyla temellendirip sunmayı vaadetmektedir. Uygulamasının içeriğinde farklı disiplinlerden harmanladığı çoklu meditasyon telkinleri, zihin sağlığı, özgür irade, ruhsal farkındalık gibi konularda motivasyon konuşmaları ve konuklarından derlediği kısa konuşmalar yer almaktadır. Bu uygulama ile bir filozof veya bir bilim insanından öte, bir *New Age*[40]

---

[39] *Mindfulness*: Kişinin nitelikli bir kendinde oluş, kendinin tam farkında oluş hali. (Çevrimiçi) https://www.merriam-webster.com/dictionariy/mindfulness, (Son erişim: 15.01.2021). Ayrıca *mindfulness* terimi hakkında ayrıntılı bilgi için lütfen bkz.: Ronald Purser, "The Mindfulness Conspiracy", **The Guardian**, (Çevrimiçi) https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2019/jun/14/the-mindfullness-conspiracy-capitalist-spirituality, (Son erişim: 31.10.2020).

[40] *New Age*: 1950'lerden sonra Batı toplumlarında ortaya çıkan, 1970'lerden itibaren bireysel olarak daha çok kabul gören Yeni Çağ dinî hareketlerindendir. En bilinenleri Scientology, Hare Krishna, Moon gibi tarikatlardır. Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz.: Mehmet Ali Kirman, "Yeni Dinî Hareketler: Tanım ve Kapsam", **Yeni Dini Hareketler: Tarihsel, Teorik ve Pratik Boyutlarıyla**, Ed. Süleyman Turan ve Faruk Sancar, istanbul, Açılım kitap, 2014, s. 14. Ayrıca bkz.: Rumeysa Acar, **New Age Hareketi**, Erciyesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.

kültü gurusu portresi çizmektedir, ki hatırı sayılır sayıda takipçisi de vardır.[41]

Harris'in, kendisini diğer meditasyonculardan farklı gördüğü en önemli nokta, modern transandantal meditasyon uygulamalarında Hindu mantralarına[42] yer verilirken, kendi geliştirdiği yöntemin tamamıyla seküler ve bilimsel verilere dayandığını iddia etmesidir. Bu nedenle, kendi yöntemini inançsız insanların manevî hayatlarına *farkındalık* katmak açısından sorunsuz ve işlevsel olduğunu savunmaktadır.[43] Harris'in ruhu ve maneviyatı nasıl yorumladığına ve geliştirdiği meditasyon anlayışına, üçüncü bölümde detaylı olarak yer vereceğiz.

4. Harris'in Belgeselleri ve Konferansları

Sam Harris'in konuşmacı olarak katkıda bulunduğu birçok belgesel vardır. Temelde Hristiyanlık eleştirisini konu alan *The God Who Wasn't There (2005),* Akıl ve Bilim Hakkında Richard Dawkins Vakfı adına kayıt altına alınan *Dört Atlı (2008)* söyleşisi, *The Unbelievers (2013)*, Hitchens hakkındaki *The Hitch (2014)* bunların başlıcaları olup, ele aldığı veya fikrinin danışıldığı konular çoğunlukla dinle mücadele, dinde şiddet, özgür irade, meditasyon, dinin olmadığı bir dünya anlayışı gibi konulardır. Kitaplaştırıldığından bahsettiğimiz, Maajid Nawaz ile halka açık olarak yaptıkları sohbetin kitaplaştırılmış hali olan *İslam ve Hoşgörünün Geleceği (2015)* gibi, farklı görüşlerden insanlarla yaptığı münazara programlarının da kayıtları mevcuttur.

Harris'in, halka açık ya da akademik platformlarda gerçekleştirdiği pek çok konferans, tartışma ve münazarasının da internetten yoluyla ulaşılabilen kayıtları mevcuttur.

[41] Ayrıntılı bilgi için bkz.: Waking Up: Guided Meditation and Mindfullness Uygulaması (Çevrimiçi) https://play.google.com/store/apps/details?id=org.wakingup.android, (Son erişim: 15.01.2021) ve (Çevrimiçi) https://apps.apple.com/US/app/id1307736395?mt=8, (Son erişim: 15.01.2021).
[42] *Mantra:* Hinduizm ve Budizm'de gizemli veya manevî bir etkisi olduğu düşünülen hece, kelime veya şiirsel ifade. (Çevrimiçi) https://www.britannica.com/topic/mantra (Son erişim: 15.01.2021)
[43] Sam Harris, **How to Meditate**, (Çevrimiçi) https://samharris.org/how-to-meditate/, (Son erişim: 15.01.2021).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SAM HARRIS'İN DİN ELEŞTİRİSİ VE YENİ ATEİZME YÖNELİK ELEŞTİRİLER

A. Harris'in Yöntemi ve Tezleri

Harris, kendi ifadesi ile inançsız, şüpheci bir felsefeci ve nörobilimcidir.[1] Gençliğinde yaşadığı narkotik madde deneyimi sırasında hissettikleri, onu Uzakdoğu'ya kadar götürmüştür. "Hayatımda ilk defa aklımın başında olduğunu hissettiğim an"[2] olarak ifade ettiği deneyiminin ardından Tibetli, Hintli, Burmalı gurulardan aldığı dersler ve yaptığı meditasyon pratikleriyle profesyonel boyuta taşımıştır. Harris'i uzaklara götüren soru, yaşadığı ilk tecrübe sonrasında, "Bu iç görü deneyimini bir narkotik madde kullanmadan elde etmek mümkün müdür?" sorusudur. Ancak naturalist ve fizikalist duruşu gereği, farkına vardığı her şeyi, manevî olanı bile görünür kılma tutkusu neticesinde tekrar ülkesine dönüp, öğrenimini tamamlayarak laboratuvara girmiştir.

Harris, doktora eğitimi esnasında tıbbi görüntüleme yöntemlerinden biri olan fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme[3] *(fMRI)* tabanlı bir araştırma yapmıştır. Bu yöntemi kullananların öncülerinden olan ABD'li nörobilimci Mark S. Cohen ve ekibi ile araştırmaya katılarak, inanç, inançsızlık ve kararsızlık konularında beynin çalışma şekillerini görüntüleyerek bazı veriler elde etmiş ve raporlamıştır. Dahası, ahlâkî tepkilerin beyinde gözlemlenebildiğini ve eyleme geçmeden az bir zaman önce beyinde oluşan hareketlenmeler nedeniyle özgür iradenin olmadığını da bu tür gözlemlere dayanarak savunmuştur. Harris'in daha ziyade temel tezleri inanç ve ahlâk

---

[1] Sam Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, Çev. Bilge Gündüz, İstanbul, 2016, s. 101-105.
[2] **A.e.**, s. 11.
[3] *fMRI* tanımı hakkında lütfen bkz.: İkinci bölüm, dipnot 7.

üzerinedir.[4] Çıkarımları da genelde felsefî değil, nörobilimseldir. Harris,

i- Ahlâkın rasyonel olduğu,[5]

ii- İnancın beynin soyut bir ürünü olduğu,

iii- Bu nedenle beyinde inanca dair faaliyetlerin gözlemlenebildiği,[6]

iv- Beynin bir faaliyeti olan davranışlarımızın özgür irade kavramıyla ifade edilmesinin ise bir yanılgı olduğu savlarını ileri sürmektedir.[7]

1. Ahlâk ve Bilinç Hakkındaki Bilimsel Görüşleri

a. Ahlâk ve Bilim

Sam Harris'e göre ahlâk ve değerler, zihinde deneyimlenen esenlik ve acıların doruklar ve derin vadilerle sembolize edildiği, gözlemlenebilen fenomenlerdir.[8] Bu manzaranın en tepeleri ahlâkî doğru manasında potansiyel esenlik ve huzuru temsil ederken, derin vadiler ise acı ve sefaleti, dolayısıyla ahlâkî olarak yanlışı temsil etmektedir.[9] Harris, insanın esenliği, düzeni ve iç barışının dünyadaki olaylarla ve insan beyninin işleyişi ile irtibatlı olduğunu savunmaktadır. Harris, betimlediği bu sembolik evren için *ahlâkî manzara* metaforunu kullanmaktadır. Ona göre, beynin işleyişine bağlı olan bu ahlâkî yapı bir nörobilimci için gözlemlenebilirdir. Dolayısıyla bu konuda bilimsel çıkarımlar elde etmek mümkündür.

Harris'e göre bilim, insanın hayatını en iyi şekilde yaşayabilmesi için bir yol göstericidir. Nasıl ki, fizikte doğru ve yanlış sonuçlar varsa, ahlâkta da vardır. Harris, bunu da en iyi zihin bilimlerinden öğrenebileceğimizi savunmaktadır[10] Bazı

[4] Harris S., Sheth S. A., Cohen M. S., "Functional Neuroimaging of Belief, Disbelief and Uncertainity", **Ann Neurol**, 63,2, 2008, 141-7, doi: 10.1002/ana.21301.
[5] Sam Harris, **Ahlâkın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, 2016, Akılçelen Kitaplar, Ankara, s. 11.
[6] **A.e.**, s. 191.
[7] **A.e.**, s. 152.
[8] Harris, **Ahlâkın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 15-16.
[9] **A.e.**, s. 65.
[10] **A.e.**, s. 44.

davranışların sonuçlarını değerlendirmede hata yapmak mümkün olsa da, ona göre ilkesel olarak ahlâkî gerçeklikler vardır. Fakat diğer yandan da, bazı insanların bunu, zihnimizin matematiksel veriler gibi net sonuçlar vermesi gerektiği şeklinde anladığını, ancak bunun böyle olmadığını söylemektedir. Harris, insan zihninin ürünü olan soyut konuların fizik yasalarıyla kıyaslanacak kadar rasyonalize olduğunu söyledikten sonra, "Bilim ile rasyonel düşüncenin arasında her zaman net bir çizgi yoktur."[11] diyerek, kendisiyle çelişkili bir duruma düşmektedir.

Harris, belli sorular üzerinde neden birbirimizden farklı etik kararlara vardığımızı nörolog Robert Burton'dan referansla[12] şu şekilde aktarmaktadır: Burton'a göre insanların risk tolerans dereceleri vardır. Bu nedenle birbirimizden farklı etik tutumlara sahibizdir. Örneğin, idam cezasına karşı olan bir kişinin, yanlış bir hükümle masum bir insanın ölümüne neden olma riskini göz önüne alması o kişinin riski tolere etme derecesini gösterir. Bu düşüncesi ise bilinçli değildir, bir ön yargıdır ve tamamen genlere bağlıdır.[13] Yani D4 dopamin reseptörleri genetik mirasları nedeniyle daha aktiftir. Ancak bu Harris için yeni bir soruna neden olmaktadır: "Bu değişkenlik inşa etmeye çalıştığımız küresel uygarlığımıza nasıl hizmet edecek?".[14] Kanaatimizce bu, küresel uygarlık, tek merkezden yönetim ve insan düşüncesindeki çeşitlilikten rahatsız olmaya kapı aralayan ürkütücü bir sorudur.

Harris'e göre sözü edilen D4 reseptörleri daha aktif olanlar bilime şüpheyle bakarlar ve mucizelere inanmaya da daha yatkındırlar.[15] Bu tezini, dopamin seviyesi ilaçla artırılan kişilerin de gizemli olaylara inanma eğiliminin arttığı bir laboratuvar deneyi ile desteklemekte ve bu durumun dinî inançlara sahip olmamızla da ilgili olabileceğini

---

[11] Harris, **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 46.

[12] Robert A. Burton, **On being certain: Believing you are right even when you're not**, New York, St. Martin's Press, 2008.

[13] Harris, **a.g.e.**, s. 197.

[14] **A.e.** s. 198.

[15] **A.y.**

ifade etmektedir. Bu yüzden Burton, dinin inançların genetik yatkınlıklar nedeniyle asla sona erdirilemeyeceğini savunmaktadır. Dinin mantıksızlığını tartışmak, eleştiriler öne sürmek beyhude bir uğraştır.[16] Harris ise, kutsal kitaplardaki sözde çelişkileri bilim yoluyla ortaya çıkarıp anlatarak, insanların akıllarıyla dinlerini çarpıştırma yöntemiyle mücadele edilebileceğini savunmaktadır. Bu yöntemin işe yaradığına kanıt olarak da bu savaşa girdiğinden beri *İbrahim'in Tanrısı'nı terkedenlerden* aldığı binlerce mektubu öne sürmektedir.[17]

Harris'in kendi yaptığı fMRI deneyindeki amacın ve düzeneğin nasıl olduğuna bakacak olursak; hipoteze göre, bir önermeye inanmak veya inanmamak bizim davranışlarımızı etkiler. Doğru kabul ettiğimiz bir önerme beynin belli bölgelerinde daha fazla kan akışına neden olur. Ancak, yanlış kabul edilen önerme sadece bir kelime grubu olarak saklanır. Harris'in çalışmasında inanç, inançsızlık ve kararsızlık konularında beyin faaliyetlerini ölçmek hedeflenmiştir.[18]

Harris'in deneyinde inançlı ve inançsız kişilerden oluşan 14 yetişkin fMRI makinasında izlenmeye alınmıştır. Kişiler, kendilerine görüntülenen ifadeleri doğru, yanlış veya kararsız olarak değerlendirirlerken beyinlerindeki kan akış yoğunluğu gözlenmiştir. Gösterilen ifadeler, kendileriyle ilgili, matematiksel, coğrafî, dînî, ahlâkî, anlambilimsel veya olgusaldır. Gözlem sonucunda, Harris tarafından inanç, inançsızlık ve kararsızlık durumları için beyinde medial prefrontal, parietal kortekslerin bazı kısımlarında ve bazal ganglionlarda hareketlenme olduğu rapor edilmiştir.[19]

Yeryüzündeki birçok inancın kendisine göre ahlâk sistemi olduğu bilinen bir gerçektir. A toplumunun dînî ve ahlâkî değerleri ile B toplumunun dînî ve

[16] **A.e.**
[17] **A.g.e.**, s. 200.
[18] Sam Harris, **Functional Neuroimaging of Belief, Disbelief, and Uncertainty**, (Çevrimiçi) https://samharris.org/functional-neuroimaging-of-belief-disbelief-and-uncertainity/, (Son erişim: 16.01.2021).
[19] Harris, **A.y.**

ahlâkî değerleri kıyaslandığında, hangisinin en doğru olduğunun bir kanıtı var mıdır? Harris, işte bu yüzden göreceli olan ahlâkî veriye karşı bilimsel veriyi savunmaktadır. Tezine göre ahlâk ve maneviyat görüntülenebilirdir. Her ne kadar henüz anlayamadığı *ezoterik*[20] *bir şeyler* olduğunu söylese de yalnızca görünür ve denenebilir olanın peşinden gitmekte kararlıdır. Harris, kendisine yöneltilen bazı eleştirilere yanıt olarak, "Bu konuya ahlâk hakkındaki felsefî literatürü okuyarak değil, nörobilimde elde ettiğimiz sonuçlar aracılığıyla ulaştım"[21] demektedir.

Harris'e göre bilim, insanların ahlâk adına sorgulamadan sergilediği tutumların ardında ne yattığını inceleyip açıklayabilir. Ayrıca bilim, ahlâkın doğası ve doğrunun ne olduğu hakkında daha net düşünüp ahlâk olarak uymamız gerekenleri daha bilimsel bir şekilde belirleyebilir. Ahlâk adına yapılan mantıksız davranışlar konusunda, kişileri bu takıntılarından kurtarmak da yine bilim yoluyla mümkündür. Bu konuyla da yeni bir alan olan *nöroetik* ilgilenmektedir.[22]

Yazar, bilimin hayatımızı en iyi şekilde yaşayabileceğimiz konusunda bize yardım edebileceğini savunmaktadır. Çünkü ona göre ahlâk, beynin işleyişinin bir sonucudur ve beyin de fizik yasaları nasıl çalışmaktaysa o şekilde, yani görünen bir mekanizmaya göre işlemektedir. Fizik sorularının doğru veya yanlış cevapları olduğu gibi ahlâkla ilgili de doğru ve yanlış cevaplarımız vardır. Örneğin, $2 + 2 = 4$ sonucu ile *merhamet duygusu* beynimiz için aynıdır. Bu nedenle bu konu bir gün rahatlıkla nörobilimin konusu olabilecektir.[23]

Harris, ahlâk ile ilgili bütün konuların bilimsel yolla çözülebileceğini iddia etmediğini dile getirmekle beraber, ahlâkî görüşlerin her geçen gün yeni bir bilimsel soruyla karşı karşıya kaldığını ifade etmektedir. Aynı zamanda ahlâkî soruların, bir gün

---

[20] Sam Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, Çev. Bilge Gündüz, İstanbul, 2016, s. 17.
[21] Harris, **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 78, dipnot 1.
[22] **A.e.**, s. 88, Dipnot 38.
[23] **A.e.**, s.101.

dinin tıkandığı noktada cevabı bilimde bulacağını düşünmektedir. Harris'in *The Neural Correlates of Religious and Nonreligious Belief*[24] [Dînî ve Dînî Olmayan İnancın Nöral İlişkileri] başlığıyla yayınladığı bir başka deney makalesi de vardır. Dinî inanç ile günlük inanç arasındaki farkın beyin seviyesinde nasıl işlediğini anlamayı amaçlayan bu deney, beyindeki kan dolaşımı hareketlerinin fMRI ile izlenen on beş Hristiyan ve on beş inançsız yetişkinle yürütülmüş, onların dînî ve dînî olmayan önermelerin doğruluk ve yanlışlığına karar vermeleri beklenmiştir. Her iki grup ve her iki hüküm için de beynin *ventromedial prefrontal korteksi* daha faal olmuştur. Bölge, Tanrı ve mucizelerle ilgili ifadelere ya da sıradan gerçeklere inanıp inanmamayla ilgili tepki vermiştir. Dinî düşüncelerin duygu, benlik temsili ve bilişsel çatışmayla ilgili bölgeleri aktif ettiğinit, gündelik gerçekler hakkında düşünmenin ise hafızayla ile ilgili ağları aktif ettiğini gözlemlemişlerdir. Harris, "Bilim çoğu zaman bir uygulamalı felsefe meselesidir"[25] ifadesi doğrultusunda, nörobilim araştırmalarının sonuçlarından felsefî çıkarımlara varmaktadır. İnsanların refahı ve huzuru, dünyadaki olaylara ve insanın beyninin durumuna bağlıdır. Beynimiz de hakkında bilimsel gözlem yapıp somut verilere ulaşabilmeye olanaklı fiziksel bir gerçektir. Beyinden elde edilen bilimsel gerçekler de farklı yaşam biçimlerini anlamaya, davranışların ve sonuçların ahlâkî olarak yanlışını ve doğrusunu anlamaya yardımcı olmaktadır.[26] Dolayısıyla "bilim, insanların büyük kısmının sefaletin derinliklerinden mutluluğun zirvesine giden yolu bulmasına yardım edebilir."[27]

Harris'in makaleleri nörobilimsel sonuçlar ve istatistiksel yorumlar içerdiği için, en kapsamlı eleştiriyi yapmış olan istatistikçi William M. Briggs'in makalelerinden faydalanmayı uygun gördük. Buna göre Briggs, Harris'in

---

[24] Sözkonusu deneyin makalesi için lütfen bkz.: S. Harris, J. T. Kaplan, A. Curiel, S. Y. Bookheimer, M. Iacobani, M. s. Cohen, **The Neural Correlates of Rligious and Nonreligious Belief**, 2009, (Çevrimiçi) https://wournals.plos.org/plosone/article?id=10,1371/journal.pone.0007272 (Son erişim: 18.01.2021).
[25] Harris, **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 287.
[26] **A.e.**, s. 9.
[27] **A.e.**, s. 45.

nörobilimsel çalışmalarına dair analiz sonuçlarını ve eleştirilerini detaylı bir seri olarak blog sitesinde okuyucularıyla paylaşmaktadır.[28] Briggs, Harris'in dinî önermelerin sosyal anlamda iyi sonuçları olmasına rağmen rasyonelliklerinin eksik olduğunu, onların ezberlenebilirliği, duygularda karşılık bulması ve sosyal olarak iyi sonuçlarının olmasının tamamen bilişsel özelliklerimizle ilgili olduğunu söylemektedir. Yani bilinen dinsel önermelerin bilinçli tercihler olmadığı kanaatini Briggs şöyle ele almaktadır; Dinî önermelerin mantıksız olduğu iddiası yanlıştır. Ancak doğru ya da yanlış olsa bile bu deneyin sonucundan bu iddia çıkmaz. Hele ki insanların din veya başka bir konu hakkındaki düşüncelerinin bilişsellikle ilgisini söylemek tamamıyla totolojidir. Çünkü düşünmek zaten bir beyin faaliyetidir. Dolayısıyla Briggs, ateistlerin beyinleriyle yaptıklarının da bu olduğunu ifade etmektedir.[29]

Briggs'in analizine göre Harris'in, rastgele belirlediği sorular sorarak gerçekleştirdiği bu çalışmadan elde ettiği çıkarımların deneyle hiçbir ilgisi yoktur. Raporda, hangi soruların sorulduğu belirtilmediği için de eleştirilmektedir. Sonucun zorlamalı, aşırı yorumlardan ibaret olduğunu, çünkü amacının Hristiyanlığı kötülemek olduğunu ifade ediyor. Bir deneğin ekranında "Noel Baba vardır." ifadesi çıktığında, ona doğru veya yanlış demesi sonucunda beyninin neresinin çalıştığını gözlemlemenin, dînî önermelerin mantıksızlığını ispatlayacak bir tarafı yoktur. Bu deney, yorumlanması itibariyle bilimsel değil, bu da Harris'in din hakkındaki düşüncelerini görmemize yaramaktadır. Briggs eleştirisinde, Bilim insanları, inançlarının desteklenmesini isteme noktasında diğer insanlardan farklı değillerdir, demektedir. Ayrıca, Harris ve ekibinin bizi aldattığını iddia etmediğini ancak, gördüklerini hayal ettiklerini, yani Hristiyanların "rasyonel" düşünürlerden nasıl farklı olacağına dair önceden tasarlanmış, tutarsız bir metin yazdıklarını göstermek için yeterli argüman sunduğunu ifade etmektedir. Son

[28] William M. Briggs, **Can fMRI Predict Who Believes In God? Part VII (Last)**, (Çevrimiçi) wmbriggs.com/post/4942/, (Son erişim: 15.01.2021).
[29] **A.y.**

olarak Briggs şunu da belirtmektedir:

> "Harris'in iddialarının doğru olabileceğini itiraf etmek isterim. Tabii ki olabilirler. Ama yanlış da olabilirler. Söyleyebileceğimiz en iyi şey, Harris tarafından sunulan kanıtların karar verme konusunda işe yaramadığıdır. Birçok ufak ayrıntıyı atladım ve tahmine dayalı istatistiklerden hiç bahsetmedim. Ancak bunun için harcanan zaman meşrudur, çünkü bu tür konular kamuoyu tartışmalarında gitgide önem kazanmaktadır."[30]

b. Bilinç

Harris'in bilinç sorunu hakkında kanaatlerine de değinmek yerinde olacaktır. Ruh ve beden dualizmine bir fizikalist olarak kesinlikle karşıdır. Ruh kavramının aslında bilinç veya zihin olduğunu ifade etmektedir. Yani canlılığı veren, davranışları ve duyguları yönetenin beynin işleyişi olduğunu söylemektedir. Yaşamımız, nörolojik faaliyetler bitince yani beynin ölümüyle sona ermektedir. Ölümden sonra ne olduğunu, bilince ne olduğunu, bilincin doğada nerede olduğunu *henüz* bilmediğimizi söylemektedir. Ancak Harris'e göre, her halükarda ruha inanmak mantık dışıdır. Bilincin beyin tarafından üretildiği düşüncesi araştırmacılar arasında tartışma konsudur. Çünkü bugünkü hiçbir bilimsel gözlem bilincin yerini, gizemli konumunu bize göstermemektedir. Bilinçle ilgili araştırmalarda elde edilen tüm bilgiler, deney ortamında bildirilen öznel ifadelere dayanılarak toplanmaktadır. Harris'in ifadesiyle "Bilincin işlevsel tanımı, bildirilebilir olmasıdır."t Yani bilinci, dışarıya davranışsal yansımalarından farkedebilmekteyiz. Özetle, anatomimiz ve işleyişimiz hakkında edindiğimiz bilgilerle devasa bir külliyata sahip olsak da, neden *böyle* olduğumuz konusundaki bilmeceyi henüz çözemedik.[31] Beynimize baktığımızda bilincimize dair bir gözlem yapamasak da, beynin faaliyetlerinin duygu ve davranışlarımıza yansımasından bir bilinç olduğunu anlayabiliyoruz. Harris'e göre, dinî, manevî bir deneyimin veya bir kimyasalın hormonları etkilemesiyle yaşananlar bilinci etkilemektedir. Tarihteki mistik

---

[30] Briggs, **A.y.**

[31] Sam Harris, **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları, 2014, s. 226-228.

şahsiyetler yaşadıklarını benlik seviyesinde değil, bilinç seviyesinde yaşamışlardır. O, benliği de, kişilik veya zihinsel durumun yansımasından ibaret görmeyerek, zihin ve beden irtibatından doğan bir perspektif olarak tarif etmektedir. Yani, Harris'e göre dinî tecrübe temelde bir beyin faaliyetidir.[32]

İnsan fizyolojisi varlığını sürdürebilmek için, yaşamı boyunca bazı biyolojik işleyişler yürütmektedir. Örneğin, kalbimiz çizgili bir kas yapısına sahip olsa da, irademiz dışında kan pompalayan bir işleyişe sahiptir. Ancak bunlardan bağımsız, diğer tüm canlılardan farklı olan bir akla sahiptir, yani beynimiz fikir salgılamaz. İnsan, konuşmak başta olmak üzere muhakeme, keşif ve icat yapabilme kabiliyetleri ile belli bir matematiksel formülasyona indirgenemeyecek denli karmaşık bir işleyişler silsilesi ile yaşamını sürdürür. Bu yüzden bütün insanlar aynı şeylerden keyif almaz veya korkmaz, belli bir konuda her zaman fikir birliği içinde olmaz. Sözgelimi belli bir tür kırlangıç bin yıllardır aynı şekilde yuva yaparken, insan, tarihi boyunca şaşkınlık verici bir barınma, besin stoklama, şehirleşme ve medeniyet kurma evreleri geçirmiştir. Dahası, insanın kendi varoluşunun geleceği ile ilgili tartışmalarını da gözardı etmemek gerekmektedir. İnsanlığın bu düşünce ve ilerlemelerini naturalist bakış açısıyla, standartlaşmış beyin sinyallerine ve enzimlerine indirgemenin, anlam dünyasını tatmin etmeyeceğini, bu anlamı da Harris'in katı bir şekilde eleştirdiği dinlerin sağladığını düşünmekteyiz.

Harris'in değinmemiz gereken bir diğer iddiası da, bilinci uyandırmaları nedeniyle narkotik kabul edilen bazı bitkisel kökenli uyuşturucuların faydalarını savunmasıdır.[33] Harris, alkolü, yol açtığı zararlar nedeniyle narkotik maddelerin bazılarından daha zararlı görmektedir.[34] Kişileri başka bir uyuşturucu kullanımına

[32] **A.g.e.**, s. 230.
[33] Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, s. 209.
[34] Harris, **İnancın Sonu**, s. 173.

teşvik edebilmesi ihtimali yüzünden bu uyuşturucuların yasaklanmasını ve bunları üretenlerin cezalandırılmasını mantıksız bulmaktadır.[35] Harris, bir gün kızları bu tür maddeler kullanmak istediklerinde, onlara bu konuda rehberlik etmeye hazır olduğunu ifade etmektedir.[36] Bu nedenle Harris, bazı narkotik maddelerin üretimini ve uzmanlar kontrolünde tüketilmesini desteklemekte, bu konuda kişilerin cezalandırmasını ve maddelerin imha edilmesini ülkesinin (ABD) enerji ve ekonomik israfı olarak değerlendirmektedir.[37]

2. Dinler ve Kutsal Kitaplar

Harris, dini ve kutsal metinleri derinlemesine anlamayı ve dinin pratikteki faydaları üzerine mesai harcamayı beyhûde bulmaktadır. Kendisi, bir arka plan bilgisi edinmeden, kutsal metinlere literal ve yüzeysel bakmakla yetinmektedir. Harris, narkotik deneyiminden sonra tarih boyunca tüm mistiklerin de bu ruh halini yaşadığını düşünerek, onların psikolojik durumlarına yönelik yapılan ithamları bir kenara koyup artık onlar hakkındaki *gerçeği* görebildiğini söylemektedir. Harris'in tüm öğrenim, manevî eğitim ve bilimsel deneyim süreçleri, kendisini dine savaş açmaktan alıkoyamamıştır. "Bir sihirli değnekle tecavüz veya dini yok edebilseydim, dinden kurtulmakta tereddüt etmezdim."[38] ifadesi de bunu doğrular niteliktedir.

Harris'in din hakkındaki iddiaları şu şekildedir:

- Dinler insanları sınıflara böler, çünkü her din kendini yegâne doğru olarak görür. Bu nedenle *diğerini* öldürmeye azmettirir. Ancak dinleri eleştirenleri katletmek sözkonusu olduğunda ise tüm dinler birleşir.[39]

---

[35] **A.g.e.**, s. 174.
[36] Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, s. 211.
[37] Harris, **İnancın Sonu**, s. 175-176.
[38] Bethany Saltman, **The Temple Of Reason, Sam Harris On How Religion Puts The World At Risk**, (Çevrimiçi) https://www.thesunmagazine.org/issues/369/the-temple-of-reason (Son erişim: 23.01.2021)
[39] Harris, **a.g.e.**, s. 14-15.

- Dinlerin özünde hoşgörüsüzlük ve şiddet vardır.[40]

- Dinin bir alternatifinin olup olmadığı tartışması yersizdir. Çünkü kimya da simya gibi bilimdışı bir uğraşın alternatifi değildir.[41]

- Varlığımızın manevî bir boyutu vardır. Bu boyutun farkına varmak insan yaşamının en yüce amacıdır. Ancak bu amaç için, İsa'nın mucizevi doğumu gibi ampirik olmayan önermelere inanmak gerekmemektedir.[42]

- Kutsal kitapların Tanrı'nın sözü olduğuna inanmak mitoloji ve tarih konularındaki cehaleti gösterir. Dinler birbirlerinden tozlaşarak türemişlerdir. Bir dini savunmak herhangi bir tarih öncesi dini savunmakla aynıdır.[43]

- Din, insanlığın ihtiyaçlarına cevap veren gerçek bir sistem sunuyor ise gelişmeye açık olmak ve her çağın sorunlarına cevap vermek zorundadır.[44]

- Her din, kendine inananlara kanıtı olmayan önermeler telkin eder.[45]

- Dinsel farklılıklar hoşgörüden beslenmez, bilakis şiddeti besler.[46]

- Dinî inançlar, tüm inanç önermeleri gibi kanıta dayanmalıdır.[47]

- Dindar kişilerin çoğu akıl hastası olmasa da temel inanç esasları tamamen çılgıncadır.[48]

- Dinin kurumsallaşması zaman, maliyet ve insan kaynakları açısından israfa neden olmaktadır.[49]

Harris'e göre dinlerin insanların kardeşçe kaynaşmasına katkıda bulundukları doğrudur. Ancak günümüzün modern koşullarında insanlar zaten politik, ekonomik, sağlık gibi ihtiyaçlar ve gerekçelerle bir araya gelmektedirler. Harris, bu faydaya dayalı

[40] Harris, **a.g.e.**, s. 15.
[41] **A.e.**, s. 16.
[42] **A.e.**, s. 18.
[43] **A.e.**, s. 19.
[44] **A.e.**, s. 24.
[45] **A.e.**, s. 25.
[46] **A.e.**, s. 29.
[47] **A.e.**, s. 69
[48] **A.e.**, s. 78
[49] **A.e.**, s. 157.

ilişkilerin, dinlerin sunduğu birlik ve beraberlik duygularının yerine geçmekte yeterli olduğunu savunmaktadır.[50]

Harris'in, kutsal kitapların içeriğine dair düşüncelerine de bakmak yerinde olacaktır. Hz. Meryem, Hristiyan ilahiyatında *Kutsal Bakire*, *Meryem Ana* gibi ayrıcalık ve önemine işaret edilecek şekilde ifade bulur. Harris'in iddiasına göre, "Bakire'nin doğumu mucizesi" Luka ve Matta'nın, İbranice Tevrat'ta geçen, *genç kadın* anlamındaki *'almâ* kelimesinin Grekçe'ye yanlış tercümesinden kaynaklanmaktadır.[51] Yani Harris'in iddiasına göre ortada mucizevi bir duruma dair imâ bile yoktur.[52] Ancak kıyaslamak için Tevrat'ın Türkçe çevirisine bakıldığında da, *genç kadın* ifadesi görülmemektedir: "...kız gebe kalacak ve bir oğul doğuracak, ve onun adını İmmanuel koyacak."[53] Burada İmmanuel ismi Hristiyan teolojisinde, kurtuluşu sağlayacak Mesih'e atfen, Hz. İsa'nın ismidir.[54] Yani *gebe kalacak olan kız* Hz. Meryem'e işaret etmektedir. Harris, çeviri hatasından bir mucize inancının doğduğu çıkarımını yaparken mensubu olduğu Yahudi kültürünün izlerini yansıtıyor görünmektedir.[55] Harris'in bir diğer eleştirisi, Âlim-i Mutlak Tanrı tarafından indirilen bir kitapla *interneti* kıyaslayarak, "bütün bilgileri içerdiği söylenen bir kutsal kitaba göre internetin *eksiği yok, fazlası var"* şeklindeki yaklaşımıdır.[56] Harris'in başka bir kıyaslaması da edebî eserler ve kutsal kitaplarla ilgilidir. Eski Yunan şairlerinin ve Shakespeare'in eserlerinde de bilgece ve insan ruhuna iyi gelen güzel sözler olduğunu ancak bunların, okuyucularına bir kimseyi öldürmeye teşvik etmediklerini söylemektedir.[57]

---

[50] Harris, **a.g.e.**, s. 26.
[51] **A.e.**, s. 101.
[52] Sam Harris, **Letter to a Christian Nation**, 2006, Knopf, s. 58.
[53] İşaya 7:14.
[54] M. Sacit Pekak ve Durmuş Gür, "İsa'nın Doğumu", **Sanat Tarihi Dergisi**, C.: 24, S.: 2, 2015, s. 211, 216.
[55] Zafer Duygu, "Nasıra İsa'nın Erken Dönem Yahudi literatürüne Yansımaları", Mukaddime, C.: 8, S.: 1, s. 155-172.
[56] Harris, **a.g.e.**, s. 60.
[57] Harris, **İnancın Sonu**, s. 37.

Harris, kutsal kitapların söylemleriyle ve toplumdaki olumsuzlar arasında kıyaslamalar yapar. “Kadınların en temel haklarını ihlal eden, şiddet içerikli yaklaşıma sahip bir Kitâb-ı Mukaddes’in nasıl olur da en yüksek ahlâkî erdem olduğu iddia edilebilir ki?”[58] şeklindeki bir soru sorar. Harris’in sorusu da, adaletsiz uygulamalarda suçu din kitaplarına dayandırmasına bir örnektir. Bazı toplumlarda kürtajın günah sayılması nedeniyle, halkın doğum kontrol yöntemlerine teşvik edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Örneğin, Latin Amerika ülkelerinde kadınlara yönelik şiddet suçları için yeterli ve caydırıcı cezalar olmadığından, istenmeyen sonuçlar yüzünden kadınların mecburen bu yola başvurduğunu belirtip ve suçluların da din adına örtbas edilmesini eleştirmektedir.[59] Oysa dinin yorumlanış ve uygulanış tarzından kaynaklanan bu toplumsal sorunlar, din olmasa da başka bir otoriteye dayandırılarak sürdürülmeye devam edecektir. Harris, sorunun kökenini kişilerin niyetlerine değil de dinin özüne dayandırmaktadır.

Harris, Hitchens’tan referansla, Rahibe Teresa’nın da acının Tanrı’nın hediyesi olduğu düşüncesine istinaden, onun düşkünlerin dostu değil, fakirliğin ve çaresizliğin dostu olduğunu söylemektedir[60]. Hitchen’ın Rahibe Teresa’ya ağır ithamlarını destekleyerek, onu sefaletten prim yapan insanlarla bir tutmaktadır. Harris, İncil’in Tevrat’ın Grekçe’den hatalı tercümesi olduğunu iddia ederken, Kur’an’ın da Hristiyanlığın erken dönem Aramice metinlerinden kötü bir tercüme olduğunu söyleyerek ve bazı kelimelerde belirsizlik olduğu iddiasını buna bağlamaktadır.[61]

Harris’in iddiasına göre, diğer Yahudilik ve Hristiyanlık mensupları esaslı bir şiddet uygulayacak olsalar Kitâb-ı Mukaddes’in sözlerini zorlamaları gerekir. Fakat Kur’an, Kitâb-ı Mukaddes’e nazaran özü itibariyle açıkça şiddete yönelten bir

[58] Harris, **Letter to a Christian Nation.**, s. 23.
[59] **A.e.**, s. 38.
[60] **A.e.**, s. 35.
[61] Harris, **İnancın Sonu**, s. 272.

kitaptır.[62] Kitâb-ı Mukaddes'teki şiddet öğeleri satır aralarından çıkarken, Kur'an'ın açıkça şiddete yönelttiği iddiasını ayetlerle örneklendirmektedir. Kur'an'da "Dinde zorlama yoktur."[63] ayetinin son derece kırılgan olduğunu, çünkü diğer ayetlerin ve tüm İslam tarihinin bunun tam tersini gösterdiğini söylemektedir. İslam'daki Hoşgörünün de yalnızca Hristiyanları ve Yahudilere yönelik olduğunu iddia etmektedir.[64] Harris, eleştirilerinde üstenci ve alaycı bir dil tercih etmektedir. Yazar tarafından, ayetlerin hangi olayla bağlantılı olduğu dikkate alınmadan, tarihsel ve kültürel bağlamından koparılıp noktasal olarak eleştiriye tâbi tutulması, baştan beri eleştirdiğimiz bir tutumdur. Mesajın evrensel olması ile birlikte, bazı önemli ayetlerin tarihsel bağlamda değerlendirilmesi gerektiği birçok İslam ilahiyatçısı tarafından hemfikir olunmuş bir konudur. Ancak manevî bir öğretinin geçerli olabilmesi için, onun metinlerinde *çim biçme makinasının kullanma kılavuzunun netliğinde*[65] ifadeler olması gerektiğine şartlanmış olan Harris'i bu konuda ikna etmek zor görünmektedir.

Harris ve onun gibi düşünenlerin en büyük handikapı, Kur'an'ı incelerken bir altyapı edinmeden hareket etmeleridir. Tarihsel ve metinsel bağlamından koparılarak okumaktadırlar. Bilimsellikten bahsederken, ruhsal ve zihinsel etkinliği içinde görünenin ardına bakmayarak, dinî metinlere aynı hassasiyeti göstermemektedir. Bu tutum Harris'in yöntemini, bilimi meşru güç olarak kullanan bir retoriğe yaklaştırmaktadır. İslam'a kutsal metinler üzerinden eleştiri getirdiği için, metnin indiği tarihsel döneme, indiği toplumun kültürel yapısına da bakması gerekmektedir. Harris, *ılımlı* olarak tanımladığı Müslümanların ise terör ile inanç arasında bir ilişki olmadığını savunmalarını kesinlikle kabul etmemektedir. Buna delil olarak da Kur'an'dan bağlamından koparıp çıkardığı şu ayeti örnek olarak göstermektedir: "... yakınınızda olanlarla savaşın..."[66] Buna göre

---

[62] **A.e.**, s. 131.
[63] Bakara Suresi 2:256.
[64] Harris, **İnancın Sonu**, s. 120.
[65] **A.e.**, s. 235.
[66] Tevbe Sûresi 9:23,

samimi bir Müslümanın Batılılardan nefret etmesi kadar normal ve hatta korkunç bir şey yoktur, çünkü bunu din emretmektedir. Dahası, bu manadaki ayetler İslamcı terör kavramına destek mahiyeti taşımakta ve yine yazarın iddasına göre Müslümanlar arasında terörün neden diğer dinlere göre daha yaygın olduğunu açıklamaktadır. İslam eleştirisinde ise, İslam Medeniyeti'nin Avrupa'da olduğu gibi Aydınlanma veya Reform gibi dönemler yaşamadığı için kendisini yenilemediğini söylemektedir. Dinin, *küresel toplum*un önünde bir engel oluşturmasının sebebi olarak, dinin bünyesinde, *Demir Çağı* olarak nitelendirdiği antik dönem ve öncesinin dinlerine ait öğeler bulundurmasını görmektedir. Bunlar da Tanrı, ruh, özgür irade ve günah gibi öğelerdir.[67]

Hakikatin peşinde olan ve adaleti gözeten bir kişinin dünya görüşü ne olursa olsun, katılmasa dahi her düşünce ve metne daima hakkaniyetli bir şekilde yaklaşması beklenir. İslam'ı objektif ve adilce değerlendirmek isteyen bir bilim insanının da, bu dinin kaynakları hakkında gerekli ve yeterli araştırmayı yapması beklenir. Adil olma kaygısı yoksa, kaynaklara yüzeysel bakarak, bağlamından koparıp, kendi amacına uygun hale getirecek şekilde yorumlayarak istediği karşı-propogandaya malzeme yapabilir. Bu yüzden Kur'an'ı adilce değerlendirebilmek için belli bir düzeyde Kur'an ve İslam tarihi hakkında genel kültür bilgisi edinmiş olmayı, İslam ile Müslümanı, münafık ile kafiri ayırt edebilme bilgisi ve inceliği gerekmektedir. Bunun için Müslüman olmak da gerekli değildir. İslam'ın kutsal metni, ister insan sözü bir eser, ister ilahi bir mesaj olarak kabul edilsin, hakkaniyetli bir değerlendirme gerektirmektedir. Kanaatimizce, üzerinde konuşulacak bir kutsal metnin tarihsel, kültürel ve metinsel bağlamı dikkate alınmadan değerlendirmeye tâbi tutulması, etik açıdan ciddi problemler taşımaktadır. Bu yüzden varılan sonuçlar da sağlıklı olmamaktadır.

Harris'in çıkarımına göre:

[67] Sam Harris, **Science Must Destroy Religion**, Rev. 2011, (Çevrimiçi) https://www.huffpost.com/entry/science-must-destroy-reli_b_13153 (Son erişim: 28.01.2021).

- Kur'an, özellikle Cennet ile ilgili bölümlerde erken dönem Aramice Hristiyan metinlerinin hatalı tercümelerini ihtiva eden bir kitaptır.

- Kura'an Tevrat ve İncil'e nazaran açık bir şekilde şiddete teşvik etmektedir.

- Din adına terör suçu işleyenlerin kişisel bir husumeti veya psikolojik bir hastalığı bulunmamaktadır. Onları şiddete teşvik eden şey, iman ve şehitlik inancıdır.[68]

- Kur'an'da intihar yasaklanmamış, bilakis şehit olmak için teşvik edilmiştir.[69]

- Kur'an ve diğer Kutsal Kitaplar içlerinde güzel şeyler yazsa da bu, onların doğru tefekkür kitapları olduğunu göstemeye yetmemektedir. Bu savını şu şekilde örneklendirmektedir: Bir kişi kaza ânında hayatta kalıp bir aydınlanma yaşamış olabilir. Bu durum, kazaların iyi bir şey olduğu anlamına gelmemektedir.[70]

- Kur'an ve diğer kitaplar bilgece, duygulara hitap eden, hoş sözler içeriyor olabilir. Ancak Antik ve Orta Çağ şairleri de böyle güzel sözler söylemişlerdir. Oysa arada ciddi bir fark vardır; şairlerin eserlerini okuyanlar organize olup kitlesel katliamlar yapmamışlardır.[71]

- Kutsal kitaplar, bilinci özgürleştiren mistik deneyimleri baskılamaktadırlar. Meister Eckhart von Hochheim ve Hallac-ı Mansur'un yaşadıkları bunun bir göstergesidir.

- En büyük sorun, Müslümanların Kur'an'ın sözlerinin tamamen Tanrı'ya ait olduğuna inanmalarıdır. Akıllarında bu konuda şüphe oluşturmazsak dünyanın sonuna hazırlanmak gerekmektedir.[72]

Sonuç olarak, Dawkins'in "Dinler daima bilime ait soruları cevaplamaya çalıştılar. Din yalnızca kötü bilimdir." ifadesini onaylar mahiyette Harris de, dinle bilimin çatışmasının gayet doğal olduğunu ve dinlerin bilim tarafından yok edilmesi

[68] Harris, **İnancın Sonu**, s. 30.
[69] **A.e.**, s. 36
[70] **A.e.**, s. 307.
[71] **A.e.**, s. 37.
[72] **A.y.**

gerektiğini düşünmektedir.[73]

B. Harris'in Din Felsefesi Problemleri Bağlamındaki Eleştirileri

Harris'in ateizm ile ilgili fikirlerini, neopozitivist veya daha yaygın bilenen adıyla mantıkçı pozitivist felsefe yardımıyla değerlendirmek uygun olacaktır. Pozitivizmin, toplumsal veya bireysel içerikteki konuların, bilimin konusu olamayacağı yargısına karşın, bu konuları bilimin konusu edip, doğa bilimleri için kullanılan terminolojiyle açıklayan felsefe neopozitivizmdir. Bilgi edinmenin yegâne yolunun deneysellik olduğunu savunan Viyana ekolünün felsefî görüşü bu şekildedir.

Neopozitivistler, pozitivistlerin aksine öznel ve duyusal veriyi de bir veri türü olarak kabul ederler. Yanı sıra, konumuzla ilgili olarak, Sam Harris'in Tanrı kanıtlamaları gibi konulara neden eğilmediğinin cevabını da yine buradan almaktayız; neopozitivistler metafiziğe dair soruları anlamsız bulur ve bu nedenle inanç konusunu kesinlikle tartışmaya değer görmezler.[74] Günümüzde etkinliğinin azaldığı söylense de, bilim camiasında neopozitivist bir uzantı olarak naturalist, fizikalist bilim insanlarını görmek mümkündür. Yani "deneye dayanmayan, kanıtlanamaz ve matematiksel olarak bir sonuç gösteremeyen problemler bilimin sahası dışında kalmalıdır" fikrini savunan düşünürler günümüzde de mevcuttur. Ancak Harris'in ise bilim insanı mı, *bilimcilik*[75] yaparak sekülerist hayat görüşünü yaymaya çalışan bir felsefeci mi olduğunun sınırı belirsizdir.

Hristiyan teolojisindeki *spiritus* kelimesi metafizik alem, canlılık kaynağı olan ruh ve maneviyat bağlamında bir anlam taşırken; materyalist düşüncede bu şekilde soyut, ampirik sahanın dışında ölümsüz bir töz veya bir canlılık kaynağı

---

[73] Peter Harrison, A Scientific Buddhism?, **Zygon®**, S: 45, 2010, s. 861-869, (Çevrimiçi) https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2010.01137.x. Ayrıca bkz.:

[74] Bkz.: "Mantıkçı Pozitivizm" Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. bs., İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 290.

[75] Bkz.: "Bilimcilik", Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, 6. bs., İstanbul, Say Yayınları, 2017, s. 76.

bulunmamaktadır. Harris de teistik anlamda bir ruhtan bahsetmeyerek, esas olarak insan beden bütünlüğünü bildiğimiz naturalist bakış ile ele alıp, maneviyatın da gözlem sahasına indirgenebileceği iddiasını taşımaktadır. Klasik pozitivist materyalist düşünceden farkı budur.

Sam Harris en temel din felsefesi sorularını sormamaktadır. Çünkü bu konularda mutlak bir kanıya vararak katı akılcılıkla naturalist bir sonuca ulaşmış görünmektedir. Hiçbir kitabında ve konuşmasında nihai olarak Tanrının varlığına veya yokluğuna dair mesai harcamamaktadır. Onun muhatabı dinin kendisi ve inananlardır.[76] Dünyanın, teolojinin iddialarına 11 Eylül 2001 sabahı DTM kulelerindeki patlamadan hareketle bakması gerektiğine inanmaktadır. Dînî hoşgörürüyü büyük bir yalan olarak görmektedir. Ona göre dinler başlı başına kendinden olmayana yani ötekine karşı şiddete, inananlarını da cennet vaatleri ile kendisi uğrunda ölmeye teşvik eden zararlı kurumlardır. Dini kapsayıcılık bir yana, çoğulculuğu dahi büyük bir iki yüzlülük olarak görmektedir[77].

1. Epistemolojik Problemler

a. Akıl, Din ve İnanç İlişkisi

Sam Harris'e göre inanç, "belli tarihi ve doğaüstü önermelere inanmak ve hayatı onlara göre yaşamak"[78] anlamına gelmektedir. Yanı sıra, "...hiçbir şekilde gerekçelendirilmemiş olan inançtır."[79] Buna bağlı olarak:

i- Din rasyonel değildir,

ii- Dinin iddiaları bilimle uyumsuzdur,

iii- Dinler insanlık için tehlikelidir.

---

[76] Harris, **İnancın Sonu**, s. 24.
[77] **A.e.**, s. 17.
[78] **A.e.**, s. 71.
[79] **A.y.**

Harris, gözlem ve deney sahasına girmeyen hiçbir değerin varlığını kabul etmemektedir. Dinî inanç, en önemli önermeleri gerekçelendirilmemiş olan inançtır. Harris'in ifadesiyle tarafsızlık, nezaket, makul olma sınırlarını aştığı zaman da iman kimliğine bürünür.[80] Bu nedenle Harris, ölçüsüz bir eleştiri yönelttiği için, epistemolojik açıdan, bir ölçüsü olmayan radikal akılcı taraftadır.

Harris, beynimizde inanca ayrılmış tek bir bölge olmadığını söylemektedir. Beynimizin, bir durumun gerçek ya da gerçek dışı olduğuna inanmasıyla ilgilenen kısmının, beynimizde en kompleks davranışların yönetildiği bölgenin merkezinde yer aldığını söylemektedir. Yani beynimizde inançla ilgili tek bir bölgemiz yoktur. İnanç konusuyla başta ön loblar ve insula bölgesi olmak üzere beynin birçok bölgesi ilgilenmektedir.[81] İnsula da, insanın açlıktan iğrenmeye, aşağılanmadan bağımlılıklara kadar en temel insanî duygularının yönetildiği bölgedir. Harris, henüz kesin bir sonuca ulaşamadığını ifade etse de, bu bölgenin inanç ve ahlâkî muhakemede de bir rolü olduğunu düşünmektedir.[82]

Harris, dini tarihsel ve güncel olayların verileri üzerinden eleştirmektedir. En çok üzerinde durduğu ise din adına yapılan savaşları eleştirmektir. Örneğin, Pakistan ile Hindistan arasında yapılan üç savaşta, dini görüş farklılıkları yüzünden 2002 yılında, bir kaç ay içinde bir milyon insanın öldüğünü söylemektedir. Harris bu durumu, Cennet'i kastederek, "Oysa ki Müslümanların ve Hinduların uğruna savaştıkları topraklar dünyada bile değil" diyerek eleştirmektedir."[83] Harris, inancın inananları eyleme geçiren gücü nedeniyle, inanç ile davranış arasındaki bağlantıyı önemsemekte ve çok tehlikeli görmektedir. İnançlar, ona inananları kendinden olmayanlara karşı ölümcül bir nefret beslemeye sevketmektedir. İnançların, inananları sabit fikirli,

[80] **A.e.**, s. 71.
[81] Harris, **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 139.
[82] Harris, **A.e., s.** 186.
[83] Harris, **İnancın Sonu**, s. 29.

eleştiriye ve barışçıl diyaloglara kapalı hale getirdiğini söyleyerek, bu insanlar yakalanamazsa, günlük yaşamlarında gayet hoşgörülü olan kişiler tarafından meşru müdafaa gerekçesiyle öldürülmeleri haklı bulunabilir. Bu da, din ve inançları tehlikeli gören Harris'in tehlikeli düşüncesidir. ABD'nin ve bazı Avrupa ülkelerinin Orta Doğu ve Afganistan'a yönelik askeri politikalarını işte bu gerekçeye bağlayarak meşru görmektedir. Yani bahsi geçen ülkeler normal şartlarda iyi ve hoşgörülüdür, ancak dünya barışı için tehlikeli gördükleri ülkelere, hem kedi vatandaşları hem o ülkelerin masum vatandaşları için ağır bir bedeli olsa da, girmek zorunda kalmaktadırlar. Bu da aslında Harris açısından fikirlerin savaşıdır.[84]

Harris, bilim insanlarının büyük şirketler adına yakın tarihimizde yaptıkları hayvanlar üzerinde deney yapma, ormanları yok etme, genetiği değiştirilmiş zararlı gıda üretme gibi etik ihlalleri tartışma konusu etmemektedir. Bu, şaşırtıcı bir taraf tutma örneğidir. Din adına suç işleyenler yüzünden dinleri zararlı görmek, buna karşın bilim veya şirketler adına suç işleyenler yüzünden de bilimi zararlı görmek elbette ki toptancı bir bakış olduğu için makul değildir. Oysa adil bir bakış açısıyla dinleri tetkik etmesi, bir bilim insanından, derin düşünme ve tefekkür kabiliyetini eğitmiş bir felsefeciden beklenen tutumdur.

İnsanlığın geleceği için, dinlerin hayatın tüm alanlarından çıkarılıp yok edilmesini isteyen Harris, bir konferansta "mitolojilerin çürütülmesi ve insanların umutlarının ellerinden alınmasının" bilimin işi olmadığını söyleyen ateist bilim insanlarını da eleştirmektedir. Öyle ki, "Bizim esas kendi cephemizde halletmemiz gereken meseleler var."[85] diyerek, uzlaşmacı ateistlere dair hoşnutsuzluğunu dile getirir. Dini eleştirmeyen hatta savunan ateistleri, işlerini kaybetmekten korktukları şeklinde suçlamaktadır.[86]

---

[84] **A.e.**, s. 58.
[85] Harris, **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 36.
[86] **A.e.**, s. 37.

2. Metafizik ve Kozmolojik Problemler

a. Tanrı ve Tanrı Kanıtlamaları

Harris, *varolan her şeyin bir nedeninin olması gerektiği* şeklindeki teistik argümandan Tanrı'nın var olduğu bilgisine ulaşmayı kesinlikle kabul etmemektedir. Fakat buna karşın, "Herşeyi Tanrı yarattıysa peki Tanrı'yı kim yarattı?"[87] sorusunu sormaktadır. Kişi, Tanrı'ya inanmadan da aşkın bir Tanrı'nın tasavvuru konusunda fikir yürütülebilir. Akıl ve mantığı hayatının merkezine yerleştirdiğini söyleyen bir felsefeci için bu soru yeterince ikna edici görünmemektedir.

Harris dindarları bir konu daha eleştirmektedir; Dindarlar genellikle dünyevi kuralların Tanrı'ya uygulanamayacağını savunurlarken, Tanrı'nın öfkelenmesi, hükmetmesi, kin tutması gibi insanî özellikleri olduğu hatırlatıldığında, inananların ilk tezlerinin de geçersiz olduğunu öne sürmektedir.[88]

Aslında Harris, verdiği bir röportajda olanca katı akılcı ve kınayıcı üslubunun arasında kafa karışıklığına dair yer yer ipucu vermektedir. Ona göre, insanın en büyük yeteneği aklıyla bilincini keşfedip benliğinden sıyrılmaktır. O, insanın her şeyin kıstası olmadığını,[89] varlığının evrene mecbur olduğunu söylemektedir. Ancak bunca bilgisine ve keşfine rağmen deneysel olarak asla bilinemeyecek çok şeyle çevrili olduğunu da itiraf etmektedir.[90]

Sam Harris, Tanrı kanıtlamaları hakkında klasik ateizmin söylediğinden farklı bir şey öne sürmemekte, dahası bu konuya neredeyse hiç değinmemektedir. Harris'e göre inançlar, dünyayı incelemekten ve deneyimlemekten doğmayan, dolayısıyla

[87] Harris, **A Letter to a Christian Nation**, s. 73.
[88] Harris, **İnancın Sonu**, s. 188.
[89] **A.e.**, s. 242.
[90] Lisa Miller, **Rationalist Sam Harris Believes in God**, 2010, (Çevrimiçi) https://www.newsweek.com/rationalist-sam-harris-believes-god-73859 (Son erişim: 23.01.2021)

Popper'dan referansla[91] yanlışlanabilir olmayan insan ürünü kavramlardır. Tanrı'nın da insan kurgusu olduğunu iddia eden Harris, bu nedenle kanıtlamalarla ilgilenmemekte ve daha çok inananlara yönelik iddialar öne sürmektedir. *İbrahimî dinler* tâbirini kullanarak, onların insanlık için zararlı ve dahası, dünyanın sonunu getirecek bir tehlike taşıdığını iddia ederken, dünyanın barış ve huzuru için Tanrı ve Allah *gibi kelimelerin*, Apollon ve Baal gibi mitolojik kelimelerin yanına gitmesi gerektiğini söylemektedir.[92]

Harris, Tanrı kanıtlamalarına dair kısaca şu şekilde değinmektedir: Epistemik anlamda inanç, bir önermenin hem doğru olmasını hem de ona inanmamızı gerektirmektedir.[93] Harris, Tanrı'nın var olduğuna inanmanın bir kişiyi iyi hissettirmesinin kimseye bir kanıt ve bir neden sunmadığını söyleyerek, "Burada Pascal'in kumarı, Kierkegaard'un inanç sıçraması ve buna benzer epistemolojik saadet zincirlerleri işe yaramaz." demektedir.[94]

b. Ölüm Sonrası Hayat

Yukarıda değindiğimiz gibi Harris, dinin kurumsal, toplumsal ve kavramsal yanına gayet sert eleştiriler getirmektedir. Bu nedenle Budizm'in dinî muhtevasını ayıklayıp yalnızca meditasyon kısmından yararlanmaktadır. Harris, meditasyon pratikleri esnasında evrenin kökeni hakkında bilgi sahibi olamayacağımızı, ancak kendi zihinsel yapımız hakkında bazı bilgiler edinebileceğimizi savunmaktadır. Ruhun varlığını kesinlikle reddetmektedir. Maneviyatın kaynağının da madde yani beyin olduğunu savunmasının bir sonucu olarak, her ne şekilde olursa olsun ölümden sonra bir dünya olduğunu kabul etmemektedir. Dolayısıyla meditasyon pratiklerinden faydalandığı Budizm'in, reenkarnasyon öğretisini de kabul etmemektedir. Harris'in

[91] Harris, **a.g.e.**, s. 72.
[92] **A.e.,** s. 16.
[93] **A.e.,** s. 68.
[94] **A.e.,** s. 69.

ölüm ve din ilişkisi hakkında, inançların insanların ölüm korkularından beslendiklerini iddia ettiğini belirtmemiz gerekmektir. Dinlerin, günah, sevap, ödül, ceza, Cennet, Cehennem ve hatta *ölümden sonraki hayat* inancının, teskin etme gücüyle varlığını devam ettirdiğini savunmaktadır.[95] Ona göre, dinler birçok konuda eleştiriyi hak etmekle beraber, ahiret inancıyla büyük bir yönetme gücünü elde etmiş bulunmaktadırlar.[96]

Harris'in *İnancın Sonu* kitabında en çok üzerinde durduğu konulardan biri de, modern dönemde ortaya çıkan şiddet yanlısı dinî örgütlerin, intihar saldırısı ile şehitliği eşit görmelerini, öte dünya inancının gücü ile ilişkilendirmesidir.[97]

c. Ruh ve Maneviyat

Maneviyatı savunan bir ateist olarak Harris'in, kendi anlayışı çerçevesinde *ruh*, *âna yoğunlaşma*, *şimdi'yi yaşama*, *uyanış*, *meditasyon*, *kontemplasyon*, *ezoterik din* kavramlarını nasıl ele aldığına değinmek yerinde olacaktır. Kendisi de ateist bir bilim insanı olan ve dinin Avrupa kültüründen koparılmasının imkansız olduğunu düşünen Frans De Waal'in Harris'e yönelik bu konuda önemli bir sorusu vardır; "Ateistlerin çağrısına uyup *bu önemli parçamızı* kesip atmayı başarsak bile, geriye kalan Tanrı büyüklüğündeki boşluğu nasıl dolduracağız?"[98] De Waal bu sorusuyla, tarih boyunca ve günümüzde insanların hayatında önemli bir yer tutan din olgusuna dikkat çekmektedir. Hatta kurumsal dini eleştirirdiği halde, yeni ateistlerin bunca insanı inançları yüzünden *karanlıklar içinde* diye aşağılamasından bir fayda gelmeyeceğini ifade etmektedir.[99] Harris, naturalist bir felsefeci olarak ahlâkı ve maneviyatı bilimle temellendirmekten yanadır. Ancak Harris'in önerdiği, dinî öğelerden ve Hindu mantralarından arındırılmış

[95] **A.e.**, s. 42.
[96] **A.e.**, s. 70.
[97] İslam hukukunda intihar eylemleri ile şehitliğin farkı konusunda lütfen bkz.: Meral Sabun, **İslam Hukukunda İntihar Eylemleri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2018, s. 136.
[98] Frans De Waal, "**Bonobo ve Ateist**", 3. bs., Çev. Aslı Biçen, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 215.
[99] **A.e.**, s. 26.

bir meditasyon yöntemi De Waal'in hayatî sorusunu karşılayabiliyor mu, bunun ayrıca tartışılması gerekmektedir.

Harris, *spiritüel* [manevî] kelimesini kullandığı için, ateist seküler kesimden tepki aldığını, ancak o kelimeyi kullanmaya devam edeceğini söylemektedir. Onun sözünü ettiği maneviyat kelimesi Latince *spiritus*'tan gelen, İngilizce'deki *spiritual* kelimesidir. Spiritus ise Grekçe'de *nefes* anlamına gelen *pneuma* kelimesinin Latince karşılığıdır.[100] Harris bu kelimenin, 13. yy.'dan itibaren Hristiyanlık literatüründe, görünmeyen varlıkları ve doğaüstü güçleri tanımlarken kullanılmaya başlanmasıyla birlikte dinsel bir terminolojiye dönüştüğünü ifade etmektedir. Kendi yorumladığı eksende *spiritüel*, *kontemplasyon*,[101] *mistik* ve *gizemli* kelimelerini çekinmeden kullanmaya devam edeceğini söylemektedir. Bilinen klasik manevî fenomenleri de daima modern bağlamıyla ele aldığını ilave etmektedir.[102] Harris kesin bir dille, hiçbir şeyin inanç yoluyla tasdiklenmesine gerek olmadığını, çünkü iddialarının tüm okuyucuları tarafından deneyimlenebilecek rahatlıkta gözlemlenebilir ve bilimsel olduğunu söylemektedir.[103] Harris'in maneviyat hakkındaki temel tezleri şu şekildedir:

i- Benlik bir yanılsamadır.

ii- Bilimsel yolla gözlemlenebilen bir manevî yanımız vardır.

iii- Maneviyatımız için de din şart değildir.

iv- Meditasyon maneviyat için yararlıdır.

Harris, gençliğinde yaşadığı narkotik madde deneyimi sonucunda sûfîlerin, mistiklerin, Buda'nın, hatta İsa Peygamberin de bu tür bir manevî derinlik yaşadığına emin olduğunu, artık onların sara hastası veya şizofreni olmadığını idrak ettiğini ifade

[100] Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, s. 13.
[101] *Contemplation*: Derin tefekkürlere dalma, mürakabe halinde yaşam. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mustafa Namık Çankı, **Büyük Felsefe Lügatı**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1954, c. I, s. 166.
[102] Harris, **a.g.e.**, s. 13.
[103] **A.e.**, s. 14.

etmektedir.[104]

Harris, insanın manevî durumuna seküler dünya ve bilim cevap veremediği için insanları bu konuda *uyandırmak* üzere *Uyanış* isimli kitabını kaleme aldığını belirtmektedir. Bunun için kitabın adı *"Uyanış: Bir Yol Haritası* [Dinsiz Maneviyat için Bir Rehber]*"*[105] şeklindedir. Harris yöntemini, insanların hayatlarında eksik olan manevî boyut için net bir bakış açısı, girizgah, metafiziği kabul etmek gerekmeden[106] bilimsel bir meditasyon olarak açıklamaktadır. Harris her şeyden önce, benlik hissinin felsefî anlamda yok edilmesine dair bir yol gösterici olmayı hedeflemektedir. Ona göre meditasyon en bilimsel maneviyat geliştirme yöntemidir.

Harris, meditasyon pratiklerini aldığı Budizm'in dinî bir öğreti olsa da, diğer dinlere göre bir avantajının olduğunu, o nedenle meditasyon tekniğini uygulamanın bilim dışı bir durum olmadığını ifade etmektedir. Harris'in ifadesiyle Budizm,[107] iman akideleri üzerine inşa edilmemiş, aklın doğasına dair en makul ifadeleri barındıran, ampirik bir din olduğu için bilimseldir. Harris'e göre meditasyon, içinden dinî öğeler çıkarıldığında dahi işlevselliğinden bir şey kaybetmeden uygulanabilecek sağlıklı bir odaklanma ve *uyanma* yöntemidir.[108] Harris'in *uyanma* ile kastettiği, *Buddha* isminin kelime anlamına gönderme yapan, benlikten kurtulup bilinç seviyesinde gerçekleşen bir *uyanış*'tır.[109] Ona göre, Buddha *uyanmış olan* anlamına gelmekte, Sidharta da *ayrı bir benlik olma rüyasından uyanmış* bir kişidir.[110] Meditasyonun amacı da bozulmayan, bozulsa bile tekrar elde bilen esenlik haline ulaşabilmektir.[111] Harris yönteminde *âna yoğunlaşma*dan bahsetmektedir. Meditasyon yapan kişi yalnızca *o ânın* yaşanmasına

---

104 Harris, **Uyanış: Bir Yol Haritası**, s. 12.
105 **A.e.**, s. 18.
106 **A.e.**, s. 42.
107 **A.e.**, s. 37-38.
108 **A.e.**, s. 14.
109 **A.e.**, s. 49.
110 **A.e.**, s. 39.
111 **A.e.**, s. 55.

odaklanmakta ve hiçbir şey düşünmemektedir Bu da, kişinin ulaşabildiği derin iç görüde uyanmasını sağlamaktadır ve bunu da *kontemplasyon* olarak adlandırmaktadır.

Harris'in sıklıkla üzerinde durduğu konu, inançlı insanlarla inançsız insanların aynı tür manevî deneyimi yaşayabildikleri iddiasıdır. Bu yüzden Harris din ile maneviyatı ayrı tutmak gerektiğini savunmaktadır. Çünkü Harris'e göre maneviyat, beynin yaşadığı biyokimyasal bir süreçten ibarettir. Meditasyon, vahiy ürünü olmayan, talimatlarla öğrenilen bir deneyimdir.[112] İnsan tecrübesi derin kavrayışlardan oluşmaktadır. Ancak bunu din yoluyla değil de nörobilim, psikoloji gibi bilim dalları aracılığıyla anlamak gerekmektedir.[113] Aynı şekilde sevgi, merhamet, sabır öğrenilebilen erdemlerdir, kaynağı dinde aranmamalıdır. Afşar Timuçin, 19. yy.'da *yeryüzüne inmiş olan* felsefenin, insan ruhunu ve toplum yaşamını tüm yönleriyle ele alıp, ruhu inanç sahasından bilim sahasına çekmesini, onun en büyük başarısı olarak görürken,[114] Harris de sevgi, merhamet, maneviyat gibi kavramları dünyevîleştirme çabasıyla buna güncel somut bir örnek oluşturmaktadır.

Harris, bilim insanları ve filozofların çoğu içe bakış yöntemleriyle ilgilenmeyip ona şüpheci yaklaşıp, kontemplatiflerin de bilimle bir ilgisinin olmadığını söylerken, sanıldığının aksine bilimle meditasyon arasında doğrudan bir ilişki olduğundan söz etmektedir.[115] Meditasyon, benliğin yalnızca bir yanılsama olması gibi, insan aklıyla ilgili köklü gerçeklere bir kapı aralamaktadır. Manevî kavrayışları da fMRI gibi tıbbi görüntüleme teknikleriyle arada bir engel kalmadan incelemek mümkündür.

Harris, Batı toplumun manevî eksikliklerini bir dine mecbur kalmadan,

---

[112] **A.e.,** s. 39.
[113] **A.e.,** s. 16.
[114] Afşar Timuçin, "Felsefe ve Ruhsallık: Ruh Kavramının Tarihsel Gelişimi", **Bilim ve Felsefe Açısından Ruhsallık Bilgisi: Psikiyatri ve Psikolojinin Öbür Bilgi Alanlarıyla İlişkisi Üzerine İncelemeler**, Ed. Afşar Timuçin, Cemal Dindar, Yavuz Erten, İstanbul, Bulut Yayınları, 2006, s. 75-81.
[115] Harris, **a.g.e.**, s. 15.

Doğu bilgeliği ile tatmin etme yoluna gitmekte olduğunu aktarmaktadır.[116] Ona göre, Doğu öğretilerinin en iyi yanı, içindeki kehanet ve mucize gibi unsurlar çıkarıldığı zaman zarar görmeden meditatif bilgisine ulaşabilmektir. Harris, Semavi dinlerde de *bilgelik kırıntısı* olabileceğini, ama muhtevalarında vahşet olduğu için, bilgeliği silip süpürdüğünü iddia etmektedir.[117]

Kaliteli bir yaşam için *şimdi*'yi yaşamak gerekir diyen Harris, arzularını elde eden insanın hızla bu tatmininden uzaklaşıp mutsuzluğa düştüğünü, bunun yerine gerçek manevî doyumu elde etmeyi öğrenmesi gerektiğini savunmaktadır.[118] Bunun için manevî yönümüze odaklanmalıyız, demektedir. Aslında Harris, kendi hayatının esas amacının *ezoterik din*[119] denilen samanlıktaki iğneyi bulmak olduğunu söylemektedir. Harris, *ezoterik dinin* ne olduğuna dair bir açıklama yapmamaktadır. Ancak kanaatimizce bu, yazarın arayış yolculuğunda, tam anlamıyla bir manevî doyuma ulaşmamış olması ve geleneğe karşı çıkmak adına bilimsel şüpheciliğe aşırı bir bağlılık göstermesinden kaynaklamaktadır. Harris'in bu *ezoterik din* arayışı ile zihin felsefecisi Dennett'in çıkmaza düştüğü konuda buluştuğu söylenebilir: "Natüralist bir teorisyen olarak Dennett da Tanrı fikrini elimine etmeye çalıştığı evrim teorisini izah ederken, kavramsal olarak, bir *Aşkın Güç* tarafından talep edilip yönlendirilen süreçlerden bahsetmekten kendini alıkoyamamıştır."[120] Harris'e göre evrendeki en büyük gizem, Leibniz'in sorusu ile aynıdır: "Neden hiçbir şey yok değil de var?"[121] Yazara göre, bilincin mahiyeti de belki bilim tarafından hiçbir zaman çözülemeyecek ya da tamamen bilinç dahilinde çözülecektir.[122]

---

116 **A.e.**, s. 18.
117 **A.e.**, s. 89-90.
118 **A.y.**
119 **A.e.**, s. 17.
120 Saliha Sanlısoy Dökmetaş, **Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, 2019, s. 155.
121 **A.e.**, s. 91.
122 **A.y.**

Harris'in maneviyata dair çözümsüz bulduğu konuları şu şekilde belirlemek mümkündür:

i- Ezoterik dinin mahiyeti.

ii- Bilincin mahiyeti.

iii- Hiçlik yerine neden bir şeylerin var olduğu.

d. Mucize

Harris, insani değerlerimizle ilgili en önemli meseleleri, kadim kitaplara veya mucizelere dayandırarak anlamlandırmayı manasız bulmaktadır. Mucizeler hakkında herhangi bir mantıksal veya bilimsel bir tartışmaya dahi girmemektedir.[123] Eleştirilerinde üstenci ve aşağılayıcı bir dil tercih etmekten çekinmemektedir. Ona göre kutsal kitaplardaki mucizelerin mantık alanında, ancak masal kahramanları kadar yeri vardır.

3. Din Dili

a. Teşbih ve Tenzih

Kutsal kitaplar, ilahi oldukları kabul edilse de edilmese de kendilerine has bir üslup ve dile sahip özel kitaplardır. Onların bu farkını, konuyla ilgili olan tarihçilerden felsefecilere kadar her uzman ve o dinin mensubu bilir ve kabul eder. Tanrı hakkındaki teşbihlere ve metinlere nasıl yaklaşılması gerektiği konusunda, çoğunluğun üzerinde ittifak ettiği, kendine has bir din dilinden bahsedilir. Kur'an ile ilgili bir örnek verecek olursak; Müslümanlar arasında çoğunlukla, aşırı teşbihçilikle aşırı tenzihçilik arası temsîlî bir din dili anlayışı hakimdir.[124] Harris ise, kutsal kitaplara bu durumu göz ardı ederek, herhangi bir edebî metni okur gibi yaklaşmayı tercih etmekte ve akademik

---

[123] Harris, **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?**, s. 39.
[124] Cafer Sadık Yaran, **Din Felsefesine Giriş**, İstanbul, Dem Yayınları, 2012, s. 104.

olmaktan uzak bir lisanla eleştiriye tâbi tutmaktadır.[125]

Bugün bir sanat[126] veya edebiyat eleştirmeni[127] olmak da başlı başına bir uzmanlık alanıdır. Bir eser profesyonel bir gözle eleştirilirken, eserin meydana getirildiği kültürel ortam, sanatçının yaşadığı ekonomik ve ailevi buhranlar, eserin üretildiği dönemin siyasî konjonktürü vb. gibi bileşenler göz önüne alınmaktadır. Kaldı ki, dinler insanlığı çağlar boyunca hukuksal, bilimsel ve uygarlık gibi alanlarda etkilemiş ve ileriye götürmüş etkili kurumlardır. Tüm bunları gözardı edip, Harris'in kutsal metinlere üstenci bir şekilde bakmasına ve Tanrıya görev atfeder tarzdaki yaklaşımında bilimsel ve felsefî bir taraf bulunmadığı kanaatindeyiz.

Harris, Tanrı âlim-i mutlak *(omniscience)* ise o zaman neden çağlar boyunca Kitâb-ı Mukaddes'te elektrikten, DNA'dan veya evrenin yaşı ve büyüklüğünden bahsedilmediğini sormaktadır. Hatta Tanrı'nın kanserin çaresini neden bildirmediğini merak etmektedir. Oysa ona göre bu bilimsel bilgiler kutsal kitaplarda bir kaç sayfada özetlenebilirdi. "Bunun yerine Kitâb-ı Mukaddes, insanlar nasıl köleleştirilir, kurban nasıl kesilir sorularına yer veriyor."[128] ifadesi ile indirgemeci bir yaklaşım sergilemektedir. En nihayetinde kutsal kitaplar, tarihsel ve bilimsel merakı giderme amacı taşımamakta ve insanlığın bütününe seslenmektedirler.

b. Kötülük Problemi ve Özgür İrade

Özgür irade, teistik dinlerin, kişinin fiillerinin sonucundan sorumlu olması, ceza ve mükafat konusuna ilişkin olarak, üzerinde mutabık olduğu bir konudur.[129]

[125] Bkz. "Üçüncü bölüm, Dinler ve Kutsal Kitaplar", s. 60.
[126] Cebrail Ötgün, "Sanat Tasarımına Yaklaşım Biçimleri", **Sanat ve Tasarım Dergisi**, C.: 1, S.: 2, 2008, s. 159-178.
[127] Mehmet A. Akıncı ve Yakup Çelik, "Edebi Eleştiri ve Eleştirel Hermenötik", **Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.: 9, S.: 2, s. 170-181.
[128] Harris, **A Letter to a Christian Nation**, s. 61-62.
[129] Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz.: Ferhat Ağırman, Fatma Ruveyda Özdemir, "İslam Düşüncesinde İrade Problemi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.: 13, 2012, s. 17-26.

Kişinin genetik mirası, doğduğu coğrafya gibi belli başlı irade ve seçim dışı özellikler haricinde, kişinin büyük oranda eylemlerini kendisinin seçtiği düşünülür. Bu düşünceye katılmayıp, özgür iradeyi tamamen yok sayan istisnai dinî gruplar da vardır.[130] Dinen sorumlu olunan yaşa gelindikten sonra bilerek yapılan, yapmaya ısrarla devam edilen hataların ve saf bir niyetle yapılan iyiliklerin, hem bu dünyada hem de ölümden sonra karışılık bulacağına inanılır. Bu da inananlara, günah ve sevap karşılığında Cennet ve Cehennem hayatına işaret eder.

Özgür irade, hem dünyadaki ahlâkî kötülüklerin kaynağı hem de bilerek ve isteyerek yapılan iyi ve kötü davranışların konusudur.[131] Ahlâkî kötülük sorununda sorumluluğu bireyde arayıp Tanrı'dan mucizevî müdahaleler beklememek gerektiği göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin, ani bir hareket sonucunda değerli bir vazo yer çekimine yenik düşüp paramparça olabilir. Ancak yer çekimine kızmak beyhudedir. Tanrı'dan da o sırada yerçekimini askıya almasını istemek aynı şekilde makul değildir. Nitekim yerçekimi olmasaydı yeryüzünde bildiğimiz şekliyle bu hayat var olamazdı. Yerçekimi bir doğa kanunudur ve keyfî olarak durdurulamaz. Ancak öfkeye hakim olup veya tedbirli bir yere koyarak vb. vazoya zarar vermemek mümkündür.

Harris, *A Letter to a Christian Nation* [Hristiyan Bir Millete Mektup] isimli kitabında kötülük problemine, doğal afetler ve suçlar üzerinden yüzeysel ve ironik olarak değinerek, Tanrı'nın kötülüklere maruz kalan dindar kullarını duymadığını iddia etmektedir.[132] Bu konu felsefe tarihindeki, "Tanrı Âlim-i Mutlak ve Kâdir-i Mutlak ise neden her şeyi önceden bilip kötülüğe engel olmuyor? O halde Tanrı ya Kâdir-i Mutlak değil ya da kötüdür" tartışmasından beri tekrarlanan, cevaplarının bazı insanları ikna eden, bazı insanları ikna etmeyen meşhur tartışmanın Harris tarafından yorumudur.

---

[130] İrfan Abdulhamîd Fettâh, "Cebriyye", **DİA**, 1993, C.: 7, s. 205-208.
[131] Mustafa Çağırıcı, Hayati Hökelekli, "İrade", **DİA**, 2000, C.: 22, s. 384-387.
[132] Harris, **a.g.e.**, s. 54.

> “Kötülüğün karşısında her şeye kadir ve herşeyi bilen bir tanrı’yı aklamaktaki sorunla başa çıkılmaz. Özgür irade fikri ve diğer tutarsızlıklara başvurarak bunun üstesinden geldiğini iddia edenlerin yaptığı şey, kötü felsefe ve kötü etikten oluşan bir yığın yaratmak olmuştur.”[133]

Ateist tartışmalarda, tartışmacıların en belirgin özelliği, Tanrı’ya yapacağı işi dayatmak, yani görev biçmektir. Oysa, örneğin İslamiyet’te Tanrı, insanların akıllarını kullanmasını istemektedir.[134] Hem de yeni ateistlerin tahmin ettiğinden de fazla: “Allah katındaki canlıların en şerlisi, aklını kullanmayan sağır ve dilsizlerdir.”[135] İnsan doğasından uzaklaştıkça evini nereye yapacağını bilemez hale gelmiştir. Eski bir nehir yatağına, boş bir vadiye, fay hattı üzerine hiçbir zaman ev yapmaması gerektiğini unutan insanlar toprak kaymasından sele, çığdan depreme her tür doğal felakete kapı aralamış olmaktadırlar. Yönlendirmeyi bilim insanları yapmalıdırlar. Yöneticiler askeri ordular kadar, doğayı okuyup değerlendirebilen bilim orduları oluşturmak zorundadır. Aksi halde şemsiye kullanmadan yağmura çıkan bir kişi, ıslandığı için Tanrı’yı suçlamaya devam edecek gibidir. Bu nedenle doğal kötülük sorunları karşısında sunulan ateistik argümanlar yeterli gelmemektedir. Ahlâkî problemler için de özgür irade konusu devreye girmektedir.

Harris’e göre seçimlerimizi bilinçli yapmayız. Sabah neden iki değil de üç bardak kahve içtiğimizi, diyetimizi bozmadan neden devam etmemiz gerektiğini bilemeyiz.[136] Ruhsal değişimlerimizi, düşüncelerimizi, davranışlarımızı farkederiz, ancak bunların ardında yatan, neden öyle davrandığımızı belirleyen nörofizyolojik süreçleri bilemez ve kontrol edemeyiz. Şu andan sonra ne yapacağımızı bilmiyorsak

---

[133] Harris, **İnancın Sonu**, s. 188.
[134] Kur’an-ı Kerim’de akıl konusu hakkında lütfen bkz.: Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, **DİA**, C.: 2, 1989, s. 246-247.
[135] Enfâl 8:22, Kur’an’ı Kerim’de düşünmek ve aklın kullanmak, bazen bir olayla ilişkili olarak, bazen de Allah’ın varlığına dair analoji vasıtası olarak sıklıkla öğütlenmekte olup, aklını kullanmayanlar canlıların en kötüsü olarak kınanmaktadır.
[136] Sam Harris, **Free Will**, New York, Free Press, 2012, s. 14

kontrol bizde değildir.[137] Burada bilinç yoktur. Bu söylediklerini meşhur Libet deneyi[138] ve daha sonra fMRI deneylerine dayanarak[139] okuyucusuyla paylaşmaktadır.

Harris'in vardığı sonuç açısından, davranışımızdan önce beynimizde sinyaller oluşması, eylemlerimizin faili olduğumuz düşüncesini ortadan kaldırmaktadır. Oysa Libet'in ve Harris'in yaptığı deneylerin üzerine daha birçok beyin haritalama deneyi yapılmış olup ve nörobilimciler arasında hâlâ görüş birliği sağlanmış değildir.

4. Çatışan Doğruluk İddiaları

Harris, tarihteki tiranların, diktatörlerin dînî bir argümanla ortaya çıkmadığını, ancak yine de kendisinden olmayana hayat hakkı tanımayan mitlerden hareket ettiklerini belirtmektedir. Kuzey Koreli ateist bir diktatörün, deniz seviyesinden beş yüz metre yükseklikte, serçe tüylerinden yapılmış bir yatak istediği için yedi yüz bin serçenin katledilmiş olmasının bile ezoterik bir mite dayandığını aktarmaktadır. Aynı şekilde, Nazilerin Yahudi düşmanlığının ardında da Orta Çağ Hristiyanlığını görmektedir. Harris'in temel iddiası, bir insan kötü ise, ateist bile olsa kötülük eyleminde dinî veya mitolojik bir doktrine dayanmaktadır.[140] Çünkü, Harris'e göre din özü itibariyle kötüdür ve tarihte kitlesel olarak yaşanmış her kötülüğün arka planında dinsel kötülük yatmaktadır. Uygarlığın inşâsı konusunda dinin toplumlar üzerinde organize edici katkılarının hiçbir önemi yoktur. Çünkü Harris, insan aklı olduğu müddetçe uygarlığın her şekilde varolabileceği düşüncesindedir.

Harris, Kitâb-ı Mukaddes'te şiddete teşvik eden pasajlar olduğunu öne sürmektedir. Dinler tarihinde Caynizm[141] dışındaki tüm dinlerin kutsal metinlerinde

---

[137] **A.e.**, s. 20.
[138] Seyithan Can ve Sabahaddin Kılıç, "Nöroteolojik Açıdan Kesb Nazariyesi (Benjamin Libet Deneyi Çerçevesinde)", **Kader**, C.: 17, S.: 2, 2019, s. 380-397.
[139] **A.e.**, s. 15.
[140] Harris, **Letter to a Christian Nation**, 2006, Knopf, s. 41.
[141] Bilgi için bkz.: Cemil Kutlutürk, "Cina Dharma - Caynizm Maddesi", **Dünya Dinleri**, Ed. Prof. Dr. Şinasi Gündüz, Milel ve Nihal Yayınları, İstanbul, 2019, s. 215-223.

kendisinden olmayana yönelik şiddetin onaylandığını iddia etmektedir.[142] Meşhur Orta Çağ azizlerinin, kendileri gibi inanmadıkları için heretik ilan ettikleri kişilerin işkence ile ölmesini tasvip etmelerini eleştirmektedir.[143] Ancak Harris'in iddiasına göre tüm dinlerin taviz vermeksizin üzerinde anlaştığı bir esas bulunmaktadır: Diğer dinlere ya da inanmayanların görüşlerine "saygı duymak" o dinin Tanrı tasavvuruna göre onaylanan bir şey değildir. Her dinde evrensel birliğin ruhu bazen kendini gösterse de, dinsel geleneklerin hepsinin ortak iddiası, diğerlerinin hatalarla dolu olduğu şeklindedir.

Dindar olmayan Batı ülkelerinin insanî şartlarının daha iyi olduğunu söyleyen Harris, bu ülkelerin Orta Doğu'dan göç almaya başladıktan sonra asayişlerinin bozulduğunu eklemektedir.[144] Doğu hiçbir dinin sahip olamayacağı kadar mantıklı ve tutarlı bir bilgeliğe sahip olsa da, yetersiz kaldığı ekonomik ve bilimsel refah konusunda Batı'ya muhtaçtır.

Harris'in bir başka iddiası da, bağımlılık yaptığı halde alkol ve sigara satan kişiler hapse girmezken, manevî deneyim yaşatan bazı uyuşturucu satıcılarının boş yere hapislerde olduğu yönündedir. Kendisi, insanın bilincini bu maddeler yardımıyla yönlendirmesinin çok temel bir hak olduğuna inanmaktadır. Harris, ABD'de uyuşturucu ile verilen mücadelede çok ciddi bir enerji ve maliyet kaybı olduğunu öne sürmektedir. Oysa Harris'in düşüncesine göre bu kaynaklar terör ile şiddet suçlarına harcanmış olsa ülke kaynakları israf olmayacaktır.[145]

Harris'in bir diğer iddiası, dinde hoşgörü olmadığı şeklindedir. Doğası itibariyle kendisini tek doğru gören bir din, diğerini hoşgöremez ve hoşgördüğünü söylüyorsa da bu bir yalandır. Çünkü Tanrı bu saygıyı göstermelerini istemez, demektedir.[146] Böylece

---

[142] Harris, **a.g.e.**, s. 11.
[143] **A.e.**, s. 12.
[144] **A.e.**, s. 43-44.
[145] Harris, **İnancın Sonu**, s. 172.
[146] **A.e**, s. 15.

Harris'e göre, dinî hoşgörüden bahsetmek mümkün olmamakla beraber, bu sebeple dinleri hoşgörmek de mümkün değildir.

Harris'in iddiasına göre, birbirimizin inançlarına, dilediğimize inanma hakkımızı hoşgörmek ve hatta *dinsel ılımlılık* bizi huzura değil yok oluşa götürecektir. Harris dinsel ılımlılık derken, tüm dinlerin eşit oranda geçerli olduğunu düşünen ılımlı dindarların görüşüne işaret etmektedir.[147] Oysa Harris'e göre, bir Hristiyan vaftiz olup arındığına inandığı sürece, arınmamış olan diğer herkesi günahkar olarak görmeye devam edecek ve sahte bir hoşgörü rolü yapmaya devam edecektir. Harris, aynı durumu Yahudi ve Müslümanlar için de geçerli görmektedir.[148] Ancak Harris'e göre ılımlılar Tanrı adına öldürmeyi savunmasalar da, dinlerin insanlığın sonunu getirecek olması ile ilgili tartışmaların önünü kapatarak felaketi örtbas etmektedirler.[149] Hoşgörüyü de eleştiri yollarını kapatması nedeniyle zararlı görmektedir.

Harris'e göre ılımlı dindarlık tutumu, tamamen modern zamanın sunduğu bir nimettir. Yani ılımlı dindarlık, çağımızdaki bilimsel ilerlemelerin, sorgulamaların indirdiği *çekiç darbeleri* sonucunda, dinin şüpheli yönlerinin ortaya çıkmış olmasının bir sonudur. Bu gelişmeler sonucunda, insanlar kanıtı olan bilgiye itibar etmeye başlamışlardır. Böylece inanan insanların bir kısmı bilimsel ilerlemeleri önemser hale gelmiş, insan haklarına hassasiyet kazanmış ve kendi toplumsal sınırlarının ötesinde düşünebilmeye başlamışlardır.[150] Ancak yine de Harris'e göre dini ılımlılık, dünyevi bilgi ile dini cehaletin bileşimidir.[151]

Harris'in bir diğer iddiasına göre, Müslümanların çoğu mantıklı ve hoşgörülüdür. Ancak bu kesinlikle dinin özünden kaynaklanmamaktadır. Çünkü bir Müslüman

---

[147] **A.e**, s. 17.
[148] **A.y.**
[149] **A.e**, s. 24.
[150] **A.e**, s. 21.
[151] **A.e**, s. 23.

İslam'a ne kadar itinayla uyarsa o denli şiddet yanlısı olmak durumundadır ve bunun bize yansıması da terördür.[152] Bu nedenle Müslümanların hoşgörü ve dinsel çeşitlilikten bahsetmesi çok da dürüstçe değildir.[153] Dinde zorlamanın olmadığından bahseden ayetin[154] İslami hoşgörü için yeterli olmadığını, çünkü Kur'an'ın geri kalanında sık sık şiddete teşvik eden ayetler olduğunu iddia etmektedir.[155]

Harris, tarihteki diğer hoşgörüsüzlük örneklerinin arka planına baktığımızda da dinsel bir temel olduğunu iddia etmektedir. Bunlara örnek olarak de Alman Nazizm'ini ve Rus sosyalizmini göstermektedir. Tüm bunların temelinde, kilise doktrinlerindeki hoşgörüsüzlüğün olduğuna işaret etmektedir.[156] Harris Hristiyanlar ile Yahudiler'i birbirinden ayırmamaktadır. Bir Hristiyan'ın akılcılığı ve modernliği yaşayabilmesi için sert bir eleştiri getirmektedir: buna göre bir Hristiyan, "Matta İncili'ndeki meşhur dağ vaazını[157] veren İsa'yı alıp, Vahiyler'in *dünyayı tüketen deli saçmalarını* hariç tutması yeterlidir"[158] demektedir.

Sonuç olarak Harris, hiçbir dinin öğretisi içinde dinî çeşitliliğe yönelik bir hoşgörü bulunmadığını iddia etmekte ve bunu katı bir biçimde savunmaktadır.[159]

C. Ateist Kanadın Yeni Ateizme Yönelik Eleştirileri

Harvard Chaplains [Harvard Papazları], Harvard Üniversitesi'nde ateist ve Yahudi olan Greg Epstein tarafından yönetilen hümanist bir topluluktur. Bu grup, Üniversite'nin mensubu olan her kademeden insana ulaşmayı hedeflemektedir. Epstein, seküler yaşam tarzına sahip insanlarla ile birbirinden farklı dînî yaşam tarzlarına sahip

---

[152] **A.e**, s. 30.
[153] **A.e**, s. 36.
[154] **A.e**, s. 120, Bkz. Kur'an-ı Kerim, Bakara 2:256.
[155] **A.e**, s. 145.
[156] **A.e**, s. 104.
[157] Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz.: Hakan Olgun, **Tuz ve Işık, Hz İsa'nın Dağ Vaazı**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015.
[158] **A.e**, s. 146.
[159] **A.e**, s. 240.

insanların birbirini anlaması, tanıması, zenginliklerini keşfetmesi için çalışmalar yürütmektedir. Topluluk, tüm farklılıklarına rağmen insanların birbirlerinden neler öğrenebileceğini göstermeyi, dinin ötesinde ortak bir *iyilik felsefesi* geliştirmeyi hedeflemektedir. Otuzdan fazla farklı görüşten *chaplain (manevî rehber, din görevlisi)* ile çalışmalarını yürütmektedir. Topluluk, kapsayıcı bakış açısıyla, yeni ateistleri dışlayıcılığından son derece uzaktır. Hümanist bir ateist olan Epstein, yeni ateistlerin dışlayıcı söylemlerinin geleceğin dünyasında yeri olmadığını söylerken, geleceğin, birbirini motive eden yaklaşımlarla bir araya gelen insanların dünyası olacağını öngörmektedir.[160]

Bir diğer yeni ateizm karşıtı isim olan felsefeci Alain de Botton, bazı ateistlerin itiraf etmeye çekindiği konuları onlar adına yeni bir ifade ile seslendirip bir isim teklif etmektedir: Ateizm 2.0.[161] Kendisine bir röportajda yöneltilen, "Dinin kazandırdıklarını sürdürüp doğaüstü kısmını atmak mı istiyorsunuz?" sorusuna şöyle bir yanıtı vardır: "19. yy.'da din düşüşe geçtiğinde, dinin boşluğunun ne ile doldurulacağı tartışıldı ve genel cevaplar kültürel etkinliklerde toplandı. Bunun da pratikte işe yaramadığı görüldü. Çünkü kültürün konumu bu değildir."[162] Bu nedenle Botton, dinlerin insanlığın ortak mirası olduğu gerekçesiyle, zihnin evrenselliğini hatırlatan bir değer olarak kıymetli bulmaktadır. Din vasıtasıyla tanışmak, aile bağlarının önemsenmesi, kutsal yapıların içinde dış dünyada olmayan bir sükunet ve hoşgörünün olması yazarın din hakkında anlamlı bularak dikkat çektiği yönlerdir. Bu nedenle Londra'da, dinlere kendisi gibi kısmen de olsa kıymet atfeden ateistleri de içine alan, *School of Life* isimli kollektif bir yapı kurmuştur.

---

160 "New Humanism Serves as Counterpoint to New Atheists", **Associated Press**, 2007, (Çevrimiçi) https://www.eastbaytimes.com/2007/04/05/new-humanism-serves-as-counterpoint-to-new-atheists/ (Son erişim: 25.01.2021).
161 Alain De Botton, **Atheism 2.0**, (Çevrimiçi) https://www.ted.com/talks/alain_de_botton_atheism_2_0/ (Son erişim: 25.01.2021)
162 Sean Illing, "**Religion without God: Alain De Botton on "Atheism 2.0.**", 2018, (Çevrimiçi) https://www.vox.com/conversations/2016/10/6/13172608/religion-lent-atheism-christianity-god-alain-de-botton (Son erişim: 25.01.2021).

Hollandalı bir psikolog, etolog ve primatolog olan Frans De Waal de yeni ateistlerin keskin ve aşağılayıcı üsluplarının zararlı olduğunu, bilime davet ettiklerinde bilimin din yerine sunabilecek bir şey olmadığını söylemektedir. Çünkü bilim, ona göre, hayatın anlamını da, onun nasıl yaşanacağını da anlatmamaktadır.[163] De Waal'in bu eleştirisi, Harris'in dinsiz maneviyatı anlattığı *Uyanış* isimli kitabını yayınlamadan önceki döneme dayanmaktadır. Ancak, sanki de Waal, Harris'ten etkilenmemiş gibidir.

Kendisini bir *ilerici dogmatik* olarak tanımlayan felsefeci yazar Slavoj Žižek, açıkça Harris ve Dawkins gibi liberal ateistlerden *nefret ettiğini* ilan etmektedir. Žižek, yeni ateistlerin, dini fikir, sanat, mizah sahalarında istihza ve hakaret konusu etmelerine istinaden bir karşı tez öne sürmektedir Buna göre, her kültürün bir tabusu olduğu gerçeğinin altını çizmektedir. Avrupa kültürünün her şeyi eğlence konusu edip, dalga geçebilme açık fikirliliğine sahip olmakla övünmesine karşılık, *Holokost*'u mizah konusu yapan bir kişiyi acımadan afaroz edeceğini önesürmektedir.[164] Žižek, kendi hassasiyetlerini dokunulmaz ilan eden, fakat Avrupa dışı kültürleri her tür mizaha malzeme yapmaktan çekinmeyen yeni ateistleri ve modern Avrupa kültürünü iki yüzlülükle suçlamaktadır.

Yeni ateizme eleştirel yaklaşan başka bir isim olan edebiyat ve kültür kuramcısı Terry Eagelton'dır. 2010 yılında Columbia Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada yeni ateistleri, cahil görerek kınadıkları kesimin üslubuyla konuşmaları nedeniyle iki yüzlülükle itham etmektedir. Eagelton, dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile gelir eşitsizlikleri varken, yeni ateistlerin İslam'a ve Müslüman toplumlara yönelik fikirsel ve soyo-ekonomik yönden eleştirilerinin esas amacının, dünyanın daha önemli ve gerçek sorunlarını ört bas etmek olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Eagelton,

---

[163] Frans De Waal, **Bonobo ve Ateist**, 3. bs., Çev. Aslı Biçen, İstanbul, Metis Yayınları, 2013, s. 26.
[164] **Slavoj Žižek on New atheism, Sam Harris & Richard Dawkins** (Çevrimiçi) https://youtu.be/7RU5DVb9XMg (Son erişim: 25.01.2021).

Marxist dünya görüşü çerçevesinde yeni ateizmi, *yeni kapitalizmin kalbi* olarak görmektedir.[165]

Hayatının önemli bir bölümünü ateist olarak yaşayan filozof Antony Flew (ö. 2010) da yeni ateizmi eleştirmiştir. Filozof, *Yanılmışım Tanrı Varmış*[166] isimli kitabının bir bölümünde, yeni ateistlerin üslubunun, eleştirdikleri vaizlere benzediğine dikkat çekmektedir. Yeni ateistlerin, teist kesime biraz olsun hoşgörü gösteren düşünürleri dahi hainlikle kınadıklarını aktarmaktadır.[167] Flew'nun yeni ateistlere yönelik üç eleştirisi vardır:[168]

i- Felsefe alanında görünmelerine rağmen aslında Tanrı'nın varlığı konusunda da, evrenin yapısına dair de ortaya felsefî bir değer koymamaktadırlar.

ii- Mantıksal pozitivizme dair asgari düzeyde dahi olumlu ve olumsuz hiç bir şeyi konu edinmemektedirler. Bu da onların, daima aynı hataları tekrarlama ihtimalini taşıdıklarını göstermektedir.

iii- Yeni ateistler, felsefî teizme dair geliştirilmiş yeni tezlerden ve analitik din felsfesesinden bihaber görünmektedirler.

D. Türkiye'de Yeni Ateizme Yönelik Eleştiriler

Türkiye'de inançlı kesim ile seküler kesim arasında dönem dönem siyasî konjonktüre dayalı olarak yapılan tartışmalar dikkat çekmektedir. Seküler kesimin içinden bazı kimselerin, inançlı kesimi indirgemeci bir söylemle aşağılaması, inançlı kesimden bazı kimselerin de, herkesin aynı dine mensup olması gerektiği, aksinin kabul edilemeyeceği tarzındaki dışlayıcı söylemi, aileler içinde dahi kutuplaşmaya neden olmuştur. Yeni ateist dünya görüşü, özellikle son dönemlerde sosyal medyada

---

165 Joseph Blankholm, **Terry Eagelton, New Atheism, and the War on Terror**, 2010, (Çevrimiçi) https://tif.ssrc.org/2010/11/12/terry-eagelton-new-atheism-and-war-on-terror/ (Son erişim: 25.01.2021).
166 Antony Flew, **Yanılmışım Tanrı Varmış**, 12. bs., Çev. Hasan Kaya ve Zeynep Ertan, İstanbul, 2020.
167 **A.e.**, s. 12.
168 **A.e.**, s. 13.

kendisini gösterdikçe marjinallikten çıkmış sayılmaktadır. Ateist kesim faaliyetlerini, webinarlarını çoğunlukla halka açık bir şekilde yapmaktadır. Bu da, daha çok insanın fikir sahibi olup üzerinde konuşmasını sağlamaktadır. Kanaatimizce, yeni ateizm Türkiye bu isimle yaygın olarak bilinmese de, düşünce olarak marjinal olmaktan çıkıp popüler bir konuma gelmiştir.

Yeni ateizmin özellikle internet mecralarında daha çok varlığını göstermeye başladığı günümüzde, akademik cenahta bu minvalde gelişen eleştirileri dikkate almak uygun olacaktır. Türkiye'de gerek felsefe, gerek ilahiyat alanında ateizmin etkisi sıklıkla gündem olmaktadır. Özellikle gençliğin inanç problemleri bağlamında din felsefesinden kelâm tartışmalarına, din psikolojisinden din sosyolojisine konu edilmektedir. Gerek sorunu tanımlama, gerek çözüm bulma, gerek özeleştiri mahiyetinde konuşmalar dikkat çekmektedir. Yeni ateizmi, bilimsel ateizm başlığı altında tanımlayarak eleştiren çalışmalar da vardır. Yakın dönemlerde Alper Bilgili,[169] Enis Doko[170] ve Emre Dorman'ın[171] eserleri bu bağlamda zikredilmelidir.

[169] Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefî ve Sosyolojik Analizi**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017.
[170] Enis Doko, "Çağdaş Nörobilim ve Dini Tecrübe: Nöroteolojik Tezler Bir Zihinsel Durum Olan Tanrı İnancını Yanlışlayabilir mi?", **Metazihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi**, 2018, C.: 1, S.: 2.
[171] Emre Dorman, "'Bilimsel Ateizme'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", **Kaygı**, C.: 18, S.: 2, 2019, s. 480-497.

SONUÇ

Yeni ateizm tutumunun, düşünce itibariyle 16. yy.'da yaşamış olan Jean Meslier'ye kadar uzanan, aslında militan ateizm de denilen, dine karşı bir duruşun, bir savaşın silahşörlerinin modern zamanlardaki adıdır. En etkin silahları, bilimi kullanarak yaptıkları bir retoriktir. Kendi anlayışlarına göre tanımladıkları dinleri, hakaretamiz bir üslupla yerip, kamuoyu nazarında itibarsızlaştırma gayreti içindedirler. Dünyada zaman zaman çeşitli ateist yorumlar ortaya çıkmışsa da yeni ateizm kadar küreselleşip vakıf ve birlikler sayesinde kurumsallaşma ve dayanışma içinde olma gayreti 20. yy.'ın ortalarından itibaren yeni ateizm ile kendisini göstermiştir. İnternet yoluyla da iletişimleri kolaylıkla zirveye çıkmıştır.

Kendisini genelde din düşmanlığına, özelde ise İslam aleyhtarlığına adayan Harris, Müslümanların aşağılandıkları için protesto amacıyla intihar saldırıları düzenlemediklerini, aksine bu saldırıları yapanların gelişmiş ülkelerin öğrenim imkanlarından en iyi şekilde yararlandıklarını söyleyerek sorunu başka bir yerde aramaktadır: Dinin özünde. Müslümanlar eğitim imkanlarına sahip olup, yanlış inançlarını savunmak için bunları güce çevirmektedirler. Bu nedenle söz konusu kesime bu imkanlar verilmemelidir.

Harris, ülkesinin, kendilerinden geri kalmış olan tüm ülkelerle karşı karşıya gelmesi gerektiğini söyleyerek, felsefenin sınırlarını geride bırakmaktadır. Okyanus ötesi askeri harekatlarda da, şimdilik nokta atışı yapıp yalnızca suçluyu öldürmeye imkan tanıyan *mükemmel silah* adını verdiği teknolojiye sahip olmadıkları için, sivil zayiatın kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Ülkesinin iyi niyetli kararlar aldığını, öfkelenmeden önce bu niyetin göz önünde bulundurulması gerektiğini savunmaktadır. Nihâî olarak tek merkezden yönetilen küresel toplum fikrini desteklemektedir. Bu duruşu nedeniyle yeni ateistlerin, özelde Sam Harris'in felsefeden çok politik bir hareket içinde

olduğunu düşünmekteyiz. Harris, Tanrı ile değil, ona inananlarla ilgilenmektedir.

Harris, en adi suçları işleyen insanlar için dahi, suçlamadan önce kötü gen, kötü ebeveyn ve kötü çevre faktörlerini göz önünde bulundurmayı gerekli görmektedir. Buna karşın intihar bombacıları üzerinden indirgemeci yaklaşımla, tüm Müslümanları eleştirerek, iman ve ahiret inancını ürkütücü ve dünya için tehlikeli bulmaktadır. Ilımlı Müslümanları şiddet yanlısı olan gruplardan bile zararlı görmektedir.

Harris, ateizme 19. yüzyıl burjuva pozitivizminin ve sosyalist mirastan kalan katı materyalizmin yanında, maneviyatı önemseyen, yani spiritüel bir boyut eklemiştir. Çünkü ona göre, dinî maneviyatın yerine konması gereken psikolojik bir teskin ihtiyacının varlığı göz ardı edilemezdir. Harris, bilimsel argümanlarla destekleyerek, Budizmin dinî ritüellerinden arındırdığı bir meditasyon geliştirip, günümüz metropol insanına *mindfulness* [kendinin farkında olma] konusunda manevî bir rehber sunmayı hedeflemektedir. Elbette ki henüz tüm ateistler buna ikna olmamıştır. Ancak yine de arayış içindeki insanların, kişisel gelişim sınıfındaki kitaplar arasındaki Harris'in meditasyonlarına ilgi gösterdiği görülmektedir.

Harris, maneviyat ihtiyacının tam olarak neleri kapsadığını, yani mahiyetinin ne olduğunu, insanların maneviyata neden ihtiyaç duyduğunu tatmin edici olarak cevaplamamaktadır. Dinin yerine koyabildiği tek şey, âna odaklanmayı yani farkındalığı öğreten meditasyon teknikleridir. Doğru nefes alıp verip âna odaklanmayı öğrenen bir insan, dinlerin sağlamış olduğu, zorluklarla başa çıkma, metanet, şükür duygusu, toplumsal kardeşlik ve dayanışma, bayram gibi büyük sevinç anlarını ve üzüntü paylaşımlarını elde edebilecek midir, bu sorular müphem kalmıştır. Harris'in kabul edilebilir bulmadağımız bir diğer önerisi, uzmanların belirleyeceği dozlarda bazı narkotik maddelerin kullanımını uygun görmesidir. Çünkü bilinci uyandırmak için iki yoldan biri meditasyon, diğeri ise belli başlı narkotik maddelerdir.

Harris'in nörobilimci olarak esas ilgi alanı bilinçtir. Kendisini bilincin mahiyeti hakkında agnostik olarak görmektedir. Harris, bilincin beynin bir faaliyeti olduğunu söyleyecek verilere sahip olsak da, bu faaliyetin nasıl oluştuğunu kimsenin bilemeyeceğine inanmaktadır. Harris, bazı internet tartışma forumlarında, doktorası haricinde akademik bir nörobilim araştırması olmadığı için eleştirilen bir nörobilimcidir. Bakıldığında, inanmanın ve inanmamanın nöroanatomisinin görüntülenmesi ile ilgili 2004, 2008, 2009, 2011 yılları dışında pek bir çalışması ya da yaptığı çalışmayı geliştirmiş olduğu görülmemektedir. Hocası Mark S. Cohen'in ekibi ile yaptığı çalışmaların makalelerine PubMed üzerinden ulaşmak mümkündür.

Harris, kendi inancını eleştirmeye açık olanlar dışında inançlı insanlarla diyaloğa kapalıdır. Bu nedenle dinsel dışlayıcılığı benimseyen kesimlerin tam aynısı tutumu benimsemektedir. Deyim yerindeyse, her inanan birey yeni ateist dünya görüşünün *kafiridir*. Bu nedenle Harris'e göre inanan insanların dünya nimetlerinden mahrum bırakılmaları gerekir.

Harris'in *Uyanış* kitabının başında bahsettiği, hayatı boyunca arayacağı *ezoterik din* için, din büyük ihtimalle eski bilgelerin ahlâk ve meditasyon deneyimlerinin içine yüzyıllar boyu yalan ve mitoloji karışarak bugüne gelmiş olabileceği bir olgudur. Bu kanaatini okuyucusuyla kitabının sonunda paylaşmaktadır. Din ile ilgili her başlıkta bilimi meşru güç olarak kullanan Harris, inananlar maneviyata rasyonel zaviyeden bakmayı başarana dek, dünyanın batıl inançlar yüzünden bölünmüş olarak kalmaya devam edeceğini söylemektedir.

Harris, ahlâk ile ilgili hükümlerine felsefî literatür vasıtasıyla değil, nörobilim deneylerinin sonuçlarıyla varmaktadır. Uğrunda yaşamaya değer olan nedir, hayat en iyi nasıl yaşanabilir? gibi soruların cevabı Harris'e göre bilimdedir. Dolayısıyla bilim

ahlaki gerekçelerle de ilgilenir. Çünkü insanların esenliği için evrensel düzeyde bazı gerçekler vardır ve bunlar da ahlâkla ilgilidir.

Harris, din ve dindarlara olan nefretini meşru göstermek için bazı sözde bilimsel argümanları, istatistikleri ve retoriği kullanmaktadır. Dolayısıyla ciddi bir felsefî iddiası bulunmamakta ve oldukça öznel bir eleştiri sunmaktadır.

Son olarak, çalışmamız esnasında dikkatimizi çeken spiritüel ateizm, ateoloji, nöroetik, nöroteoloji kavramlarının, nörobilim çalışmalarına paralel olarak gelecekte daha da ilgi göreceğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Kitaplar:

ACAR, R.: 2013 — **Teolojik Dilin Hususiyeti ve Ateist Argümanların Sınırı**, İstanbul, Pasifik Ofset.

AKINCI, A. M., ÇELİK, Y. 2008 — "Edebi Eleştiri ve Eleştirel Hermenötik", **Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C.: 9, S.: 2, s. 170-181.

ALPYAĞIL, R.: 2013 — "Türkçe'de Darwin Sonrası İlk Tartışmalar", **Evrim ve Tasarım, Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi (Der.)**, İz Yayıncılık, İstanbul.

ALTUNTAŞ, H., ŞAHİN, M.: 2011 — **Kur'an-ı Kerim Meali**, 12. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

AVCI, E.: 2019 — "Yeni Sol Dalgadan Küresel Dalgaya Türkiye'de Terörizm", Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, C.: 29, S.: 1, 2019, s. 151.

AYDIN, M.: 1981 — Ateizm ve Çıkmazları, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 24, S.: 1.

BAGGINI, J.: 2019 — **Ateizm**, Ankara, Dost Kitabevi.

BATAK, K.: 2011 — **Naturalizm Çıkmazı, Dennett'ten Dawkins'e Yeni Ateizm'in Felsefî Temelleri ve Teistik Eleştirisi,** İstanbul, İz Yayıncılık.

BİÇER, R.: 2015 — "IŞID Düşünce Yapısının Teolojik Arka Planı", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, 13-1, s. 1-11.

BİLGİLİ A.: 2017 — **Bilim Ne Değildir? Yeni Ateist Bilim Anlayışının Felsefî ve Sosyolojik Analizi**, İstanbul, Doğu Kitabevi.

BOLAY, S. H.: 1989 — "Akıl", **DİA**, C.: 2, s. 246-247.

BURTON, A. R.: 2008 — **On being certain: Believing you are right even when you're not**, New York, St. Martin's Press.

BÜYÜKKARA, M.A.: — **Çağdaş İslami Akımlar**, İstanbul, Klasik

2016 Yayınları.

CAN, S., KILIÇ, S.: 2019 "Nöroteolojik Açıdan Kesb Nazariyesi (Benjamin Libet Deneyi Çerçevesinde)", **Kader**, C.: 17, S.: 2, s. 380-397.

CAMPBELL, H.A.: 2012 **Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds,** New York, Routledge.

CEVİZCİ, A.: 2017 **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, 6. bs., Say Yayınları.

ÇANKI, M. N.: 1954 **Büyük Felsefe Lügatı**, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası.

DASKAYA, İ.: 2003 "Kesinbilim Arayışında Husserl'in Naturalizm Eleştirisi", **Bilimname Dergisi**, S.: 2, 2003.

DAY, V.: 2008 **The Irrational Atheist: Dissecting The Unholy Trinity of Dawkins, Harris, and Hitchens,** Ebook v.1.3, Dallas, BenBella Books, Inc.

DE WAAL, F.: 2013 "**Bonobo ve Ateist**", 3. bs., Çev. Aslı Biçen, İstanbul, Metis Yayınları

DEMİR, R.: 2016 "Evrim Kuramı'nın Türkiye'ye Girişi ve Etkileri", **Bilim ve Ütopya**, 2016, Y.: 22, S.: 269, s. 10-19.

DOKO, E.: 2018 "Çağdaş Nörobilim ve Dini Tecrübe: Nöroteolojik Tezler Bir Zihinsel Durum Olan Tanrı İnancını Yanlışlayabilir mi?", **Metazihin Yapay Zeka ve Zihin Felsefesi Dergisi**, C.: 1, S.: 2.

DORMAN, E.: 2019 "Bilimsel Ateizme'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler", **Kaygı**, C.: 18, S.: 2, 2019, s. 480-497.

DORLION ED.: 2020 **Tevrat**, Ankara, Dorlion Yayınevi

ERGEN, Y.: 2020 **Medya ve Din Araştırmaları Dergisi**, "Dijital Din Nedir? Yeni Medya ve Din Çalışmaları Üzerine Bir Derkenar."

FETTÂH, İ. A.: 1993 "Cebriyye", **DİA**, C.: 7, s. 205-208.

FIALA, A.: 2009 Militant Atheism, Pragmatism, and the God-Shaped Hole, International Journal for Philosophy of Religion, 65, 3, 2008, s. 139-151, (Yeniden basım: 2009), doi: 101007/s11153-008-9188-3.

GIRARDI, J.: 2000 "Çağdaş Ateizmin Problemi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Çev. Murteza Korlaelçi, C.: 41, S.: 1, s. 365-398.

GÜNDÜZ, Ş.: 2016 **Yaşayan Dünya Dinleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 4. bs.

HAECKEL, E.: 2018 **Vahdet-i Mevcûd Bir Tabî'at 'Aliminin Dîni**, Çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, İstanbul, Çizgi Yayınevi.

HARRIS , S.: 2006 **A Letter to a Christian Nation**, New York, Knopf.

HARRIS, S. COHEN, M. S.: 2008 Sheth S. A, Cohen M. S., "Functional Neuroimaging of Belief, Disbelief and Uncertainity", **Ann Neurol**, 63,2, 2008, 141-7. DOI: 10.1002/ana.21301.

HARRIS, S.: 2012 **Free Will**, New York, Free Press.

HARRIS, S.: 2014 **İnancın Sonu**, Çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul, Kuzey Yayınları.

HARRIS, S.: 2014 **Uyanış: Bir Yol Haritası**, Çev. Bilge Gündüz, İstanbul.

HARRIS, S.: 2014 **Yalan, % 100 Dürüst Olmak Mümkün mü?**, Çev. Kemal Atakay, İstanbul, Okuyan Us Yayınları.

HARRIS, S.: 2016 **Ahlakın Coğrafyası: Bilim İnsani Değerleri Nasıl Belirler?** Ankara, Akılçelen Kitaplar.

HARRIS, S. ve M. NAWAZ.: 2016 **İslam ve Hoşgörünün Geleceği: Bir Diyalog**, İstanbul, Kitap Kurdu Yayınları.

HITCHENS, C., DAWKINS, R., DENNETT, D., HARRIS, S.: 2019 **Dört Atlı: Bir Devrimi Ateşlemiş Söyleşi,** Çev. M. Miller ve B. E. Güner, İstanbul, Kuzey Yayınları.

HOCKNEY, M.: 2014 **Sam Harris Delusion**, Hyperreality Books.

KANIK, C.: 2017 “Batı’da Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlere Genel Ber Bakış”, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.: 8, S.: 17, s. 178-179.

KİRMAN, M. A.: 2014 “Yeni Dini Hareketler: Tanım ve Kapsam”, **Yeni Dini Hareketler: Tarihsel, Teorik ve Pratik Boyutlarıyla**, Ed. Süleyman Turan ve Faruk Sancar, İstanbul, Açılım Kitap, s. 14.

KUTLUTÜRK, C.: 2019 Cina Dharma - Caynizm Maddesi, **Dünya Dinleri**, Ed. Prof. Dr. Şinasi Gündüz, Milel ve Nihal Yayınları, İstanbul, s. 215-223.

KİTÂB-I MUKADDES: 2013 Kitab-ı Mukaddes, Kitabı Mukaddes Şirketi ve Yeni Yaşam Yayınları.

MERİÇ, C.: 1981 **Bir Facianın Hikayesi**, Umran Yayınları.

MESLIER, J.: 1995 **Sağduyu, Tanrısızlığın İlmihali**, Kaynak Yayınları.

OLGUN, H.: 2015 **Tuz ve Işık, Hz İsa’nın Dağ Vaazı**, İstanbul, İnsan Yayınları.

ÖNAL, N. E.: 2018 “Feuerbach’tan Günümüze Militan Ateizmin Diyalektik Eleştirisi”, **Bilim ve Aydınlanma Dergisi,** s. 298-305.

ÖTGÜN, C.: 2008 “Sanat Tasarımına Yaklaşım Biçimleri”, **Sanat ve Tasarım Dergisi**, C.: 1, S.: 2, 2008, s. 159-178.

ÖYMEN, Ö.: 2014 **Ateist Dergi,** S.: 11, s. 3-7.

ÖZKAN, M Ş.: 2019 **Rasyonel Teoloji, Yeni Ateizm ve Tanrı**, Elis Yayınları, İstanbul.

RORTY, R., VATTIMO G. ve ZABALA, D. S.: 2009 **Dinin Geleceği**, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

RUSSELL, B.: 1996 **Neden Hristiyan değilim?** İstanbul, İlke Kitap.

SCRUTON, R.: 2002 **A Short History of Modern Philosophy**, 2 ed., E-Library, Londra, Routledge - Taylor & Francis.

SEVİNÇ, K.: 2017 **İnançsızlık Psikolojisi**, İstanbul, Çamlıca Yayınları.

ŞAHİN, M. C.: 2012 "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'sinde Din, Siyaset ve Eğitim İlişkileri", **Toplum Bilimleri Dergisi**, C.: 6 S.: 12, s. 37.

ŞAHIN, M. VE ŞAHIN, G.: 2016 "Geleneksel Medyanın Yeni Rakibi: Yeni Medya ve Canlı Yayınlar", **Yeni Medya Dergisi**, C.:1, S.: 1, 2016, s. 50-63.

TİMUÇİN, A.: 2006 "Felsefe ve Ruhsallık: Ruh Kavramının Tarihsel Gelişimi", **Bilim ve Felsefe Açısından Ruhsallık Bilgisi: Psikiyatri ve Psikolojinin Öbür Bilgi Alanlarıyla İlişkisi Üzerine İncelemeler**, Ed. Afşar Timuçin, Cemal Dindar, Yavuz Erten, İstanbul, Bulut Yayınları, s. 75-81.

TOPALOĞLU, A.: 1999 **Ateizm ve Eleştirisi**, Ankara, DİB Yayınları.

TOPALOĞLU, A.: 2007 "Klasik Materyalizmin Mahiyeti ve Son Dönem Osmanlı Düşünürleri Arasında Yayılışı", **Felsefe Dünyası Dergisi**, C.: 45, S.: 1, 2007, s. 130-146.

TOPALOĞLU, A.: 2019 **Ateizm Çıkmazı**, 7. bs., Ankara, DİB Yayınları.

TOPALOĞLU, A.: 2020 **Filozofların Tanrısı**, İstanbul, İz Yayıncılık.

TOPALOĞLU, A.: 2020 **Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları**, İstanbul, İz Yayıncılık.

TZORTZIS, H. A.: 2019 **Hakikatin İzinde: Bilim Din ve Ateizm**, İstanbul, Ekin Yayınları.

YARAN, C. S.: 2012 **Din Felsefesine Giriş**, İstanbul, Dem Yayınları.

YILDIZDÖKEN, Ç.: 2017 Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**

ZENK, T.: 2013 "New Atheism", **Oxford Handbook of Atheism**, Ed. Stephen Bullivant ve Michael Ruse, (Çevrimiçi yayın tarihi: 2013), s. 246. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199644650.013.001

ZACHARIAS, R.: 2008 **The End of Reason, A Reason to The New Atheists**, Michigan, Zondervan.

Tezler:

ACAR, R.: 2019 **New Age Hareketi**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

DÖKMETAŞ SANLISOY, S.: 2019 **Materyalist Bilinç Teorilerinde Tanrı Sorunu: Daniel Dennett Örneği,** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

ONAY E.: 2009 **Bir Hristiyan Mezhebi Olarak Kuveykırlar**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Çevrimiçi Kaynaklar:

About Humanists International, https://humanists.international/about/, 05.01.2021.

About Sam Harris, http://samharris.org/about/, 22.02.2021.

Ateizm Derneği Kimdir?, (Çevrimiçi) https://www.ateizmdernegi.org.tr/tanim/, 07.01.2021.

Atheist Websites, (Çevrimiçi) http://atheistsites.net/#AV, 10.01.2021.

BELGE, M., "Solun Dine Bakışı", **Birikim Dergisi**, 2017, (Çevrimiçi) https://birikimdergisi.com/haftalik/8625/solun-dine-bakisi, 31.01.2021.

BLANKHOLM, J., **Terry Eagelton, New Atheism, and the War on Terror**, 2010, (Çevrimiçi) https://tif.ssrc.org/2010/11/12/terry-eagelton-new-atheism-and-war-on-terror/, 25.01.2021.

BRIGGS, W. M., **Can fMRI Predict Who Believes In God? Part VII (Last)**, (Çevrimiçi) wmbriggs.com/post/4942/, 15.01.2021.

CALDERONE, M., **Christopher Hitchens, Despite Criticism And Casualties,**

Defended Iraq War To The End, (Çevrimiçi) http://www.huffpost.com/entry/christopher-hitchens-dead-iraq-war_n_1154152, 21.10.2020.

COHEN, M. S., **Past Members and Still Friends**, (Çevrimiçi) www.brainmapping.org/MarkCohen/Alumni.html, 15.01.2021.

COHEN, M. S., (Çevrimiçi) www.brainmapping.org, 15.01.2021.

DAWKINS, R., “Militant Atheism”, **TED**, Çev. Hakan Ergin, 2002, (Çevrimiçi) http://www.ted.com/talks/richard_dawkins_on_militant_atheism/transkript, 28.10.2019.

DE BOTTON, A., **Atheism 2.0**, (Çevrimiçi) https://www.ted.com/talks/alain_de_botton_atheism_2_0/, 25.01.2021.

DENNETT, D. C., “Dennett on Wieeltier V. Pinker in The New Republic, Let’s Start with A Respect For Truth”, (Çevrimiçi) www.edge.org/conversation/dennett-on-wieseltier-v-pinker-in-thi-niw-republic, 2013, Son erişim: 24.10.20.

DENNETT, D., (b.1942), “Fifty Top Atheists in the World Today”, **The Best Schools**, t.y., (Çevrimiçi) https://thebestschools.org/features/top-atheists-in-the-world-today/, 15.09.2020.

DEVLIN, H., **Introduction to fMRI**, (Çevrimiçi) https://www.ndcn.ox.ac.uk/divisions/fmrib/what-is-fmri/introduction-to-fmri, 03.11.2020.

DRAPER, P., “Atheism and Agnosticism”, **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**, Autumn 2017, Ed. Edward N. Zalta, (Çevrimiçi) http://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/atheism-agnosticism, 09.08.2020.

ELMHIRST, S., “Is Richard Dawkins Destroying His Reputation?”, **The Guardian**, 2015, (Çevrimiçi) https://www.theguardian.com/science/2015/jun/09/is-richard-dawkins-destroying-his-reputation, 01.11.2020.

“Etoloji”, **Türk Dil Kurumu**, (Çevrimiçi) http://sozluk.gov.tr/?kelime=, 01.07.2019.

Emperor Has No Clothes Award, (Çevrimiçi) https://ffrf.org/outreach/awards/emperor-has-no-clothes-award, 15.01.2021.

Free From Religion Foundation, https://ffrf.org/faq, 15.01.2021.

“Godzilla”, Elizabeth Webber ve Mike Feinsilber, **Merriam-Webster’s Dictionary of Allusions**, Merriam-Webster Inc., Springfield, MA, 1999, s. 228-229.

HAGERTY, B. B., **A Bitter Rift Divides Atheists**, (Çevrimiçi) http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=113889251, 31.01.2021.

HALL, S. S., “Darwin’ Rottweiller, Sir Richard Dawkins: Evolution’s Fiercest Champion, Far too Fierce”, **Discover Magazine**, 2005, (Çevrimiçi) https://www.discovermagazine.com/planet-earth/darwinns-rottweiller, 01.11.2020.

HARRIS, S., **How to Meditate**, (Çevrimiçi) https://samharris.org/how-to-meditate/, 15.01.2021.

HARRIS, S., **Science Must Destroy Religion**, Rev. 2011, (Çevrimiçi) https://www.huffpost.com/entry/science-must-destroy-reli_b_13153, 28.01.2021.

HARRIS, S., “Science Can Answer Moral Questions”, **TED**, (Çevrimiçi) https://youtube.be/Hj9oB4zpHww, 18.01.2021.

HARRIS, S., KAPLAN, J. T., CURIEL, A., BOOKHEIMER, S. Y., IACOBANI, M., COHEN, M. S., **The Neural Correlates of Religious and Nonreligious Belief**, 2009, (Çevrimiçi) https://wournals.plos.org/plosone/article?id=10,1371/journal.pone.0007272, 18.01.2021.

HARRISON, P. “A Scientific Buddhism?”, **Zygon®**, S: 45, 2010, s. 861-869, (Çevrimiçi) https://doi.org/10.1111/j.1467-9744.2010.01137.x.

HITCHENS, C., (1949-2011), “Fifty Top Atheists in the World Today”, **The Best Schools**, t.y., (Çevrimiçi) https://thebestschools.org/features/top-atheists-in-the-world-today/, 15.09.2020.

ILLING, S., “**Religion without God: Alain De Botton on “Atheism 2.0.**”, 2018, (Çevrimiçi) https://www.vox.com/conversations/2016/10/6/13172608/religion-lent-atheism-christianity-god-alain-de-botton, 25.01.2021.

“Indoctrinate”, (Çevrimiçi) http://www.merriam-webster.com/dictionary/indoctrinate, 05.08.2020.

“Indoctrination”, (Çevrimiçi) http://dictionary.apa.org/indoctrination, t.y., 12.08.2020.

International Blasphemy Rights Day, (Çevrimiçi) https://centerforinquiry.org/

cfe/international-blasphemy-rights-day, 31.01.2021.v

JOHNSON, B., "**What a Relief It is to Know That God Gave Us Reason and Not Religion!**", (Çevrimiçi) http://deism.com/Godreasonnotreligion.htm, 01.01.2020.

Madde Bağımlılığı Tanı ve Tedavi Kılavuzu El Kitabı, (Çevrimiçi) http://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/maddebagimliligi.pdf, 01.11.2020.

MADIGAN, T., "Meet the New Atheists", **Philosophy Now**, Sayı: 78, 2010, (Çevrimiçi) http://philosophynow.org/issues/78/Meet_the_New_Atheism_Same_as_the_Old_Atheism, 19.08.2020.

"Mantra", (Çevrimiçi) https://www.britannica.com/topic/mantra, 15.01.2021.

"Medya ve Din", (Çevrimiçi) http://www.diyanet.tv/medya-ve-din-de-bu-haftamedya-vaizligi-kavrami-konusuldu, 09.02.2021.

MEHTA, H., "The Significance of Atheism, As Explained by George H. Smith", 2016, (Çevrimiçi) http://friendlyatheist.patheos.com/2016/07/12/the-significance-of-atheism-as-explained-by-george-h-smith/, 11.10.2020.

MILLER, L., **Rationalist Sam Harris Believes in God**, 2010, (Çevrimiçi) https://www.newsweek.com/rationalist-sam-harris-believes-god-73859, 23.01.2021.

NACHRAINER-MACKESEY, B., **FFRF Victories** (December 2020), (Çevrimiçi) https://www.freethoughttoday.com/vol-37-no-10-december-2020/ffrf-victories--december-2020, 15.01.2021.

PEN (Çevrimiçi) https://pen-international.org/who-we-are/history, 30.01.2021.

PINSENT F. A., "New Atheists and Old Atheists", **Philosophy Now**, Sayı: 78, 2010, (Çevrimiçi) http://philosophynow.org/issues/78/New_Atheists_and_Old_Atheists, 10.08.2020.

Publications and Lectures, (Çevrimiçi) https://samharris.org/publications-and-lectures/, 15.01.2021.

"Richard Dawkins Reads Charles Simonyi's Manifesto", **Richard Dawkins Foundation for Reason & Science**, (Çevrimiçi) http://www.richarddawkins.net/2009/06/richard-dawkins-reads-charles-simonyis-manifesto-2/, 01.11.2020.

RYRIE, A., "**How To Be An Atheist In Medieval Europe**", 2018, (Çevrimiçi) http://s3-eu-west-1.amazonaws.com/content.gresham.ac.uk/data/binary/2814/2018-09-

27_AlecRyrie_AtheismEuropa-T.pdf, 18.08.2020.

SALTMAN, B., **The Temple Of Reason, Sam Harris On How Religion Puts The World At Risk**, (Çevrimiçi) https://www.thesunmagazine.org/issues/369/the-temple-of-reason, 23.01.2021

“Sam Harris Extended Interview”, **Religion and Ethics Newsweekly**, (Çevrimiçi) https://www.pbs.org/wnet/religionandethics/2007/01/05/january-5-2007-sam-harris-extended-interview/3736/, 07.01.2021.

“Sam Harris”, (Çevrimiçi) https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/?term=Harris+S&cauthor_id=19794914 15.01.2021.

Slavoj Žižek on New atheism, Sam Harris & Richard Dawkins (Çevrimiçi) https://youtu.be/7RU5DVb9XMg, 25.01.2021.

“The 100 Most Spiritually Influential Living People in 2019”, (Çevrimiçi) https://www.watkinsmagazine.com/watkins-spiritual-100-list-for-2019, 22.10.2020.

The Amsterdam Declaration, (Çevrimiçi) https://humanists.international/what-is-humanism/the-amsterdam-declaration/, 05.01.2021.

“**The Four Horsemen HD: Hour 1 Of 2 - Discussions With Richard Dawkins, Ep 1**”, 2009, (Çevrimiçi) https://www.richarddawkins.net/2009/02/the-four-horsemen-hd-hour-1-of-2-discussions-with-richard-dawkins-ep-1-2/, 26.10.2020.

“**The Four Horsemen: Hour 2 Of 2 - Discussions With Richard Dawkins, Ep 1**”, (Çevrimiçi) https://www.richarddawkins.net/2009/02/the-four-horsemen-hour-2-of-2-discussions-with-richard-dawkins-ep-1-2/, 26.10.2020.

“The Oxford Simonyi Professorship for the Public Understanding of Science”, **Marcus Du Sautoy - The Simonyi Professor for the public Undristanding of Science**, (Çevrimiçi) https://simonyi.ox.ac.uk/about-marcus/the-oxford-simonyi-professor-for-the-understanding-of-science/, 01.11.2020.

UĞURBİL, K., **Development of Functional Imaging in The Human Brain (fMRI); The University of Minnesota Experience**, https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3530260/, 10.11.2020.

Waking Up: Guided Meditation and Mindfullness Uygulaması (Çevrimiçi) https://play.google.com/store/apps/details?id=org.wakingup.android, 15.01.2021 ve (Çevrimiçi) https://apps.apple.com/US/app/id1307736395?mt=8, 15.01.2021.

What Is Humanism? (Çevrimiçi) https://humanists.international)/what-is-humanism/, 05.01.2021.

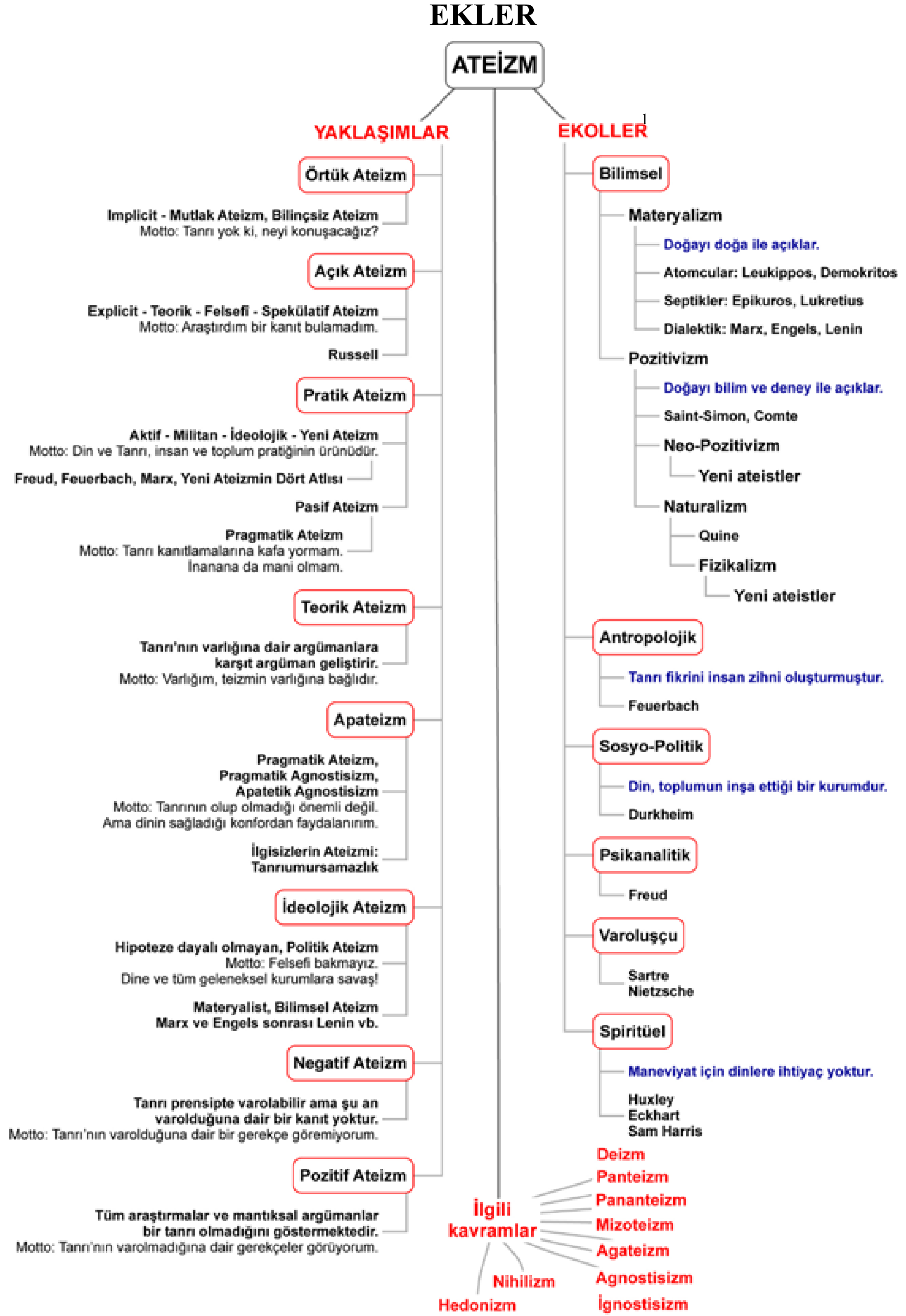
Who are The Brights, (Çevrimiçi) www.the-brights.net/index.htm, 13.04.2020.

WOLF, G., "The Church of the Non-Belivers", **Wired Magazine**, 2006, (Çevrimiçi) https://www.wired.com/2006/11/atheism/, 09.02.2021.

YAMAN, F., "Söyleşi 1. Bölüm: Prof. Dr. Ahmet Arslan, Dünya Daima Efsaneyle/ Dinle Kurulur!", **Yetkin Düşünce Dergisi**, 2019, Y.: 2, S.: 5, (Çevrimiçi) www.yetkindusunce.com/dergi/sayi-5-tanriyi-yeryuzunden-kovmak.html, 08.02.2021.

ZENK, T., **New Atheism Bibliograpy**, (Çevrimiçi) https://www.geschkult.fu-berlin.de/e)relwiss/lehrende/Sonstige/zenk/Zenk_20012_Bibliography_New_Atheism.pdf, 05.08.2020.

EKLER

Ek 1: Ateist yaklaşımlar ve ekoller için bir şema önerisi.

[1] Ekoller kısmı tasnifinde faydalanılan eser için bkz.: Aydın Topaloğlu, **Teizm ve Ateizm: Tanrıtanımazlığın Felsefî Boyutları**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2020.